Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Нииитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 51 (16113) ◇ 1999 чылдың июль 6, вторник ◇ Ат салган шагы ◇ Садар өртээ дугуржулга езугаар. 19.30

БЕДИК ШАҢНАЛ

Дүүн ТР-ниң Дээди Хуралынга "Россияның болгаш Моолдуң чоннарының аразында кызыгаарга кады ажылдажылганы калбартырынга болгаш ийи чурттуң аразында найыралчы харылзааларны быжыглаарынга киирген улуг үлүгхуузу дээш Моол Арат Республиканың "Поляр Сылдызы" деп орден-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Григорий Чоодуевич ШИРШИННИ шаңнаан. Ону Моол Арат Республиканың Иркутскиде консулу Очирбат МАР-ның Президентизи Н. Багабандиниң даалгазы-биле тывыскан. Моолдуң төлээзи Очирбат "Григорий Чоодуевич-биле шагдан тура ажыл-агый аайы-биле аажок таныш бис. Ону бистиң Убса-Нур, Баян-Өлгий аймактарның малчыннары кончуг таныыр, хүндүлээр болгаш ооң ажылын үнелээр. Тывага хөй катап келген-даа болзумза, мындыг улуг күрүне шаңналын хүндүткелдиг кижиге тыпсыры меңээ сүрээденчигдир"—деп ол чугаалаан.

Григорий Чоодуевич Ширшин барык 50 чылдардан эгелеп моол болгаш тыва чоннарның аразында найыралчы харылзааларны быжыглаарының талазы-биле улуг харысалгалыг ажылды кылып келген. Ынчангаш ооң ажылын бедии-биле үнелевес арга чок. Үе чеже даа бергедезе, аравыстың быжыг харылзаавыстың кошкатпайн, канчаар тургай болдур, моон-даа соңгаарадемниг ажылдаары биске эргежок чугулазын ол не мээн. ДХ-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Карааол Г. Ч. Ширшинге МАР-ның дээди шаңналын алганы-биле байыр чедирип чүве чугаалааш, ооң ал-бодунга өг-бүлезинге быжыг кадык шылды, аас-кежикти күзээн.

Кожаларывыстың бедик шаңналын алганыңар-биле Силерге база байыр чедирип тур бис, хүндүлүг Григорий Чоодуевич.

Парлалга конференциязы

Ш. Д. ООРЖАК: "КОЛ АЙТЫРЫГ — ЭКОНОМИКАНЫ ХӨГЖҮДЕРИ"

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак июль 2-де Чазак бажыңының хуралдаар залынга парлалга конференциязын зрттирген. Аңаа республика солуннарының, телевидениениң, радионуң журналистери, ТР-ниң Президентизиниң, Чазааның парлалга албанының ажылдакчылары киришкен.

Президентиниң парлалга секретары Р. И. Самбу парлалга конференциязын ажыткаш, Шериг-оол Дизижиковичиден Москвага, Кыдатка ажыл-албан кылып чорааныныңтүннелдерин парлалганың массалыг чепсектериниң төлээлекчилеринге чугаалап бээрин дилээн. Ооң соонда журналистер боттарының сонуургаан айтырыгларын салырын дыннаткан.

Президент Ш. Д. Ооржакка сөс берген. Бо чылдың июнь 19-тан 28-ке чедир ажыл-албаным аайы-биле сургакчылап чордум деп, ол чугаазын эгелээн. Ол ийи кезектен тургустунган. Кол ажылдарны Москвага кылганын тайылбырлады. Федерация Чөвүлелинге ажылдаан. Бирээде, республика бюджедин акшаландырарының чугула айтырыын шиитпирлээрибиле Саң-хөө яамызынга болгаш өске-даа организацияларга чедип тодаргай хемчеглерни алган. Республиканың башкылары шөлээ шалыңын долузу-биле алган. Көрдүнген пенсия акшазын ап турар. Оон аңгыда Каа-Хемни кежир көвүргүнү тударынга чарыгдаар акшаны чугаалажып алыр аргалыг болган, ол чедип келген. Республикага чуртталга тудуун кылыр акша-хөренгини алган, ону тудуп эгелээр. Чазак кежигүннери делегей фондузунуң дузазы-биле 139 муң доллар, бистиң акшаже шилчидерге 3 миллион ажыг рубльдиң эм аймаан алган, ол республикада чедип келген.

Ийиде, Тыва Республика дугайында РФ-тиң Чазааның доктаалының төлевилелин кылып доозары, ТР-ниң экономиказының хөгжүлдезиниң 2005 чылга чедир программазының төлевилелин тургузарын уламчылаары чугула айтыыглар турганын айытты. Бо сорулганы күүседип шыдаанын ол чугаалады. РФ-тиң Чазак доктаалының төлевилелин кылып доозкан. Үүгле РФ-тиң Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Кудрин-биле чөпшээрежип дугуржуп алыр чүве арткан, ону кылып аптар.

Москвага ажылдап тургаш, республикага ачы-буян чедирген аъш-чем аймаан чедирип алырының талазыбиле чөпшээрежилге дугуржулганы кылып, ону шиитпирлээн. Америкадан ачыбуян чедирген 15 муң тонна аъш-чем тараазын, 1 муң тонна сояны, 1 муң тонна ристи киир сөөртүп алыр ужурлуг. Ооң 3 муң тонна тараазы республикада чедип келген. Өскелерин чоокку үеде сөөртүп эккээр.

АКШ-тың Москвада элчин черинге баргаш, ооң ажылдакчылары-биле ажылишчи чугааны кылгаш, чамдык чөпшээрежилгени чедип алганын журналистерге Президент тайылбырлап берген. Үш айтырыгны чугаалашкан. Бирээде, АКШ-тан ачы-дуза кылдыр эът, чигир, кургаг сүт болгаш өске-даа продуктуларны алырын чедип алган. Американың Тывага хамаарылгазы Россияның өске девискээрлеринге бодаарга, элээн чымчак болган. Үүге дээрге, Россияның Саң-хөө яамызы ачы-дуза чедирилгези дээш акша алыр бодалдыг, ооң-биле пенсия өрезин төлээр. Россияда 3-4 айларның пенсиязы төлеттинмээн, ол 15 миллиард рубль болуп турар. Тывада байдал үүгээр, үүгле бир ай төлеттинмээн. АКШ-тың элчин черинге ачы-дуза берип турар продуктуларының чамдыызын халас бээрин Ш. Д. Ооржак дилээн. 17 муң тонна аъш-чем талазының 3 муң тонназын халас бээрин аазаан. Кончуг бай чурт оода 5-6 муң тонна тарааны халас берзе кандыгыл деп айтырыгны тургускан. Ол хирени халас берип болур бис, үүгле РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызы болгаш өске-даа ону харылаар организацияларның чөпшээрели херек дээн. Ынчангаш АКШ-тың элчин черинің удуртулгазы-биле халас тараа алырын көвүдедир дээш ам-даа ажылдаарын ол чугаалаан. Ийиде, АКШ-тың элчин ажылдакчылары бир эвес эки санаашкынларны кылыр болзунарза, немелде халас дузаны чедирерин чугаалаан. Ону кылгаш, киирер болган. Үш дугаар дугуржулга. Бисте рынок экономиказы хөгжүп орар-даа болза, чогуур түннелдерни бербейн турар. Ооң чылдагааны кадрларның билиг, мергежилиниң чавызында, оларны өөредип, белеткээри чугула болуп келгенин Президент элчин черинің төлээлекчилеринге тайылбырлап берген. Ону кичээнгейлиг дыннаан, дузазын чедирер болган. АКШ-ка он кижини халас агробизнес (аграр ажык-кончаа) үндезиннеринге өөредир. Ынаар чорудар улустуң даңзызын тургузуп эгелээн. Россияда болгаш Тывада көдээ ажыл-агыйның хожудап, хөгжүп чадап турарының чылдагааны акша ажылдап ап билбезинде, бизнесче (ажык-кончааже) кирбезинде дээрзин элчин ажылдакчылары чугаалаан. Ынчангаш олар Тываның аграр секторунуң 3-4 бааза бүдүрүлгелерин адап бээрин дилээн, орта аграр секторнуң хөгжүлдезиниң америк моделин ажылдап кылырлар. Ындыг аграр секторнуң бүдүрүлгелерин Шериг-оол Дизижикович адап берген. Олар аңаа ажылдаар тускай эртемниглерни чорудар болган. АКШ-тың Москвада элчин черинің ажылдакчылары-биле шак мындыг чугааны кылган.

РФ-тиң Чазак даргазының, бирги оралакчызы Н. Аксененко-биле ужурашкаш, республиканың экономиказының хөгжүлдезинге хамаарышкан чугааны ол кылган. Бистиң республикада даг-дүгү бүдүрүлгезиниң темпизи оожум, ону дүргедедириниң чугулазын айыткан. Делегейде даг-дүгү бүдүрүлгелерин хаап турарын Ш. Д. Ооржак журналистерге тускай дыннаткан. Үүге дээрге делегей стандартынга дүүшпес, экология сагывас, өкпе рагы ышкаш аарыгларны ол тывылдырып турар болган. Бир эвес үш чыл дургузунда Россияның, ооң иштинде Тываның даг-дүгү бүдүрүлгелерин экологияның делегей стандартынга дүүштүр ажылдатпас болза, шуптузун хаар. Президент ындыг сагындырыг алгаш, даг-дүгү бүдүрүлгезин хөгжүдер хемчеглерни бир чыл дургузунда алырын аазаан. Н. Аксененко Тываның хой кежинден тон даараар болгаш хевис фабрикаларының ажыл-чорудулгазын, ыяш болбаазырадырының төлевилелин болгаш өске-даа айтырыгларны сонуургап айтырган. Бо айның дургузунда азы келир айда бо дарганың деннелинге аңгы хурал эрттирерин дугуржуп алган, аңаа Тыва Республиканың 2005 чылга чедир хөгжүлдезиниң дугайында айтырыгны чугаалажыр. Москвага ажыл-албан кылып чоруп тургаш, мындыг ажылдарны кылдывыс деп, ол чугаалаан.

В. Густовтуң үезинде турган РФ-тиң Чазак доктаалының төлевилели-биле амгы төлевилелдиң аразында ылгал бар бе деп, айтырыгны Президент салган.

— В. Густов дарга турда төлевилел 46 үүлден тургустунган турган, ам ону 24 үүлге чедир кызырган. Бо дээрге Тываның экономиказын хөгжүдеринге, бюджединиң баазазын быжыглаарынга улуг ужурдузалыг доктаал болур — деп, Ш. Д. Ооржак харылаан.

Кыдат Улус Республикага баар Россияның делегациязының кежигүнү болур аскежик меңээ таварышкан деп Президент чугаалааш, делегацияның составын таныштырган. РФ-тиң 14 субъектизинден, төптен шупту 43 кижи Кыдатка барган. Олар субъектилернин удуртукчулары болганда, Федералдыг Хуралдың төлээлекчилери болуп чораан. Делегацияны Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы О. П. Королев удуртуп чораан. Ооң оралакчылары Липецк областың губернатору В. А. Королев биле ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак болган.

Делегация Пекинге болган Россия-кыдат улуг чыышка киришкен. "Кыдат биле Россия: XXI үүс чылче угланган девискээр кадыажылдажылгазы" деп айтырыгны аңаа чугаалашкан. Чыыштың кол-ла сорулгазы болза, Кыдат биле Россияның чазактарының, Кыдаттың кызыгаар чоогунда провинцияларының, Россияның кызыгаар чанында субъектилериниң аразында девискээр харылзааларын күштелдирери, экижидери болур. Бо чыышты РФ-тиң Чазааның чанында даштыкы төп комитеди биле Кыдаттың даштыкы чурттар-биле найырал нинтилели организастап эрттирген. Чыышка РФ-тиң Федерация Чөвүлелинің даргазы Е. Строевтиң, КУР-нуң Парламент даргазы Ли пэнниң байыр чедириишкиннерин номчаан. Бо дээрге ийи чурттуң аразында найыралды быжыглаарынче, девискээр кады ажылдажылгазын калбартыр, экижидеринче кыйырган чугула документилер болган. Чыыштың темазынга дүүшкен илеткелдерни ооң киржикчилери улуг сонуургал-биле дыннаан.

Илеткелдерге кончуг чугула сорулгаларны салган. Олар элээн каш чададан тургустунган деп санаан, ылаңгыя ийи-үш чаданы Президент онзалап демдеглээн. Бирги чаданы Россия үнелеп көрген. Бо чылдың октябрь 1-де Кыдат тургустунганының 50 чылын байырлаар. 1949 чылдың октябрь 1-де ол тургустунганын чарлаан. 1949 чылда, 50 чыл бурунгаар СССР биле Кыдаттың аразында найыралчы харылзаазы үндезилеттинген. Ынчангаш кады ажылдажылга дугайында кол кедилиг документилерге ат салган. Бо ийи байырлалбиле Кыдаттың даштыкы чурттар-биле найырал нинтилелиниң 5 чылы дакпырлажып турар. Оларны калбаа-биле демдеглээр. Шак мындыг юбилейлерже чоруп ора, ийи чурттуң кады ажылдажылгазында кылдынган үүлдерни анализтеп түннээр, кады ажылдажылганы улам калбартырын, найыралды быжыглаарын чугулага көрген. Ийинде, чугаа XXI үүс чыл дугайында болуп турда, ынчан Россия биле Кыдат бүгү айтырыглар талазыбиле өөнүктер, эжишкилер болурун хуралга айыткан.

КУР-нуң Парламент даргазы, чурттуң ийи дугаар удуртукчузу Ли пэн, Кыдаттың Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызының сайыды, Пекин хоорайның мэри Россияның делегация кежигүннерин хүлээп алган. Кыдаттың бо бедик албан-дужаалдыг даргалары-биле найыралчы, ажыл-ишчи чугааны кылганнар.

Ийи дугаар хүнде делегациянын удуртукчузу О. П. Королевту Москваже кыйырты берген. Ооң орнунга Россияның делегациязын Ш. Д. Ооржак удуртуп чораан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

МООРЕЙ—ЭП-СЕТКИЛ КАТТЫШТЫРЫЛГАЗЫ

Июльдуң 1-2 хүннеринде найысылал Кызылда В. Көкоол аттыг хөгжүм-шин театрынга "Азия төвүнүң Даңгыназы" деп чараш кыстар мөөрейи болуп эрткен.

Бойдустан ховар чараш болуп чаяаттынган 12 чалыы-чараш кыстар боттарының өскен-төрээн чуртун төлээлевишаан бүгү талабиле салым-чаянын бараалгатканнар. Ийе, чон мурнунга бодун төлептиг ап билиринден эгелээш, эвилеңээлдек, топтуг мөзү-шынарны, шын, чараш тургустунган мага-ботту чедип алыры дээрге, бойдустуң чаяалгазын сайзырадырынга деннеп четпес күш-ажылы-дыр деп санаар мен.

Кожа-хелбээ хакас чонну төлээлээн Таисия Сагалакова биле Ирина Сулепова, Россияда алмазтың эгээртинмес шыгжамыры болган Якут черниң алмазы дег Лариса Романова, Калмыкияның калбак делгем ховуларында чечектелген тюльпан дег Екатерина Петушова, делегейде эң-не арыг суглуг Байкал хөлдүң дамдызы дег Алена Албашеева, Мурнуу Көрейниң кайгамчыктыг бойдус чурумалы дег онзагай Ха Сун Жу, үнген хүннү эң-не баштай уткуп хүлээп алыр тоолчургу оран Японнидан хүннүң херели болган Ая Морути база чойган ышкаш хөнү сынныг, чодураа дег карактарлыг, арыннарында хүлүмзүрүг чайнаан, өскентөрээн, ак-көк хемнерлиг Тывазының даңгыналары—Лиана Ооржак, Евгения Ондар, Чодураа Хертек, Юлия Сундепей, Айрана Дулуш олар байырлалдың маадырлары болуп, чоннуң кичээнгейин хаара тутканнар.

Мөөрейниң негелдези езугаар 7 аңгы хевирге кыстар боттарын таныштырган. Өскен-төрээн чер-чуртунуң, чонунуң национал хевин, культуразын сонуургадыры, эстрада уран үүлүнге баштайгы шенелде, модельдер көргүзер талазы-биле эге базымнар, эрткен үүс чылче аткаар баскаш, ол үениң модазын болгаш прическаларын көргүзери, чараш мага-ботту бараалгадып, кежээки каас-коя хептерни көрүкчүлерге көргүзери дээн ышкаш белен эвес онаалда уругларга таварышкан. Ынчалза-даа Азий дипти эргиин чурттаан ай, хүн херелдиг даңгыналар, хөлде эштиг салдаан куу куштар дег, делгем сценага шимчеп чоруп турда көөргеш, кыстарның чаражын үүдээр!

"Азия төвүнүң Даңгыназы-99" атты база оваадайны калмык кыс Екатерина Петушова чаалап алгаш, 10 муң рубль, алдын база мөңгүнден шуткуп кылган херээжен кижиниң каасталгаларын, видеомагнитофонну база Тываның чымчак алдыны—киш кеширин шаңналдарга алган. "Хүн херелдиг алдын Даңгына"—Алена Албашеева (Бурятия) алдын каасталганы база өңнүг телевизорну, "Ай херелдиг мөңгүн Даңгына"—Лариса Романовага мөңгүн каасталганы база өңнүг телевизорну, Саянның даңгыназы болган Евгения Ондарга өңнүг телевизорну конкурстуң даргазы, ТР-ниң уран үүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Вячеслав Донгак тывыскан. "Найыралдың Даңгыназы" болгаш "Көрүкчүлерниң үнелели" деп тускай шаңналдарга Мурнуу Көрейден келген модельер кыс Ха Сун Жу төлептиг болган.

Мөөрейден кандыг түннелди үндүрүп болурул?

Делегей чергелиг бирги мөөрей бедик деннелге эрткен деп түннеп болур. Ийи хүн үргүлчүлээн байырлалды кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары улуг сонуургал-биле көргеш, сеткилиниң ханызында чырып чоруур бирле чараш үүлдү шыгжап алгаш тарап чанганнар.

Айлаң МОНГУШ.

Эжиндириишкин эгелээн

ДУВУРЕНЧИГ АЙТЫРЫГ, ТҮРЕП ТУРАР ЧОН

Чуртта тургустунуп келген ханы экономиктиг кризистиң чыл келген тудум-на улам-на бергедеп кел чыдары чоннуң сеткилин хомудадып турар. Ол хиреде чамдык улуг удуртукчулар экономиктиг реформадан өске орук бисте чок деп чоннуң бажын төөретпишаан хевээр. Шын карак-биле көөр болза, рынок экономиказынга дүүштүр кандыг-даа экономиктиг реформа Тывада чорбайн турарын чон караа-биле көрүп, ооң дорамчылалын, түрегделин чурттап эрттип чор.

"Тываның суг аргыштырылга компаниязы" акционер нинтилел сөөлгү чылдарда багай эвес ажылдап турар бүдүрүлгелериң санынга кирип, Кыдыкы Соңгу чүкке хамаарыштырып каан Тожу кожуунче чылдың-на чедирер чүүгүн, пассажирлер аргыштырылгазын чогуур үе-шаанда күүседип келген. 1999 чыл бо бүдүрүлгеге эң берге чылдарның бирээзи болган. Майның ийиги чартында эгелээр эжиндириишкин июль 4-түң хүнүнде Тожу кожуунче пассажирлер аргыштырар "Заря-229" аъттаныпкан. Эжиндириишкин үүге мынчаар саадаанын билип алыры-биле "Тываның суг аргыштырылга компаниязы" акционер нинтилелдиң даргазы Олег Витальевич Петровтан бодумнуң сонуургаан айтырыгларымны салдым:

—Бо чылдың эжиндириишкини үүге орай эгелээнин кончуг кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Олег Витальевич?

—Бисти "Тыванефтьпродуктулар" күрүне бүдүрүлгези чогуур үезинде кывар-чаар материалдар-биле хандырып шыдавайн барган. Биске бир, ийи бензовоз кывар-чаар материалдар эвес, а херек кырында ажыглалывыска 2 муң тонна кывар-чаар материалдар херек болгай. Чылдың-на Саян артындан кээп, эжиндириишкин мурнуу чарыында бисти хынап турар комиссия, а чамдык техниктиг чылдагааннар-биле бо чылын база озалдап келген. Ам аргыжып турар пассажирлерге шынын чугаалаар апаар: пассажирлер аргыштырар теплоход "Заря" бир хонгаш-ла Тожуже чоруп турар. Бо чылын чаңгыс "Заря" ажылдаар, бирээзи ам-даа септелгеде хевээр.

—Чоннуң бир сонуургап турар айтырыы—Тожуга чедир билет өртээ кайы хире апарганыл?

—Акша-төгериктиң нарын байдалын ТР-ниң Чазаа өөренип көргеш, бо чылгы эжиндириишкин үезинде суг-биле аргыжылга транспортунга хостуг өртектери киргген. Моон мурнунда Тожу кожуунда болгаш Севи, Хут суурларда киир бижидилгелиг пассажирлер чиигелделиг тариф езугаар билет садып ап турганнар. Ам ындыг үүве чок, шупту пассажирлерге хостуг өртектиң чаңгыс аай таривин тургускан. Кызыл—Тожу аразынга билет өртээ 139 рубль,өске суурларга чоорту чиигеп кээр. Бичии уруглар чартык өртээн төлээр апаар. Мээң бодап турарым-биле алырга, бо өртек ындыг-ла улуг эвес, кывар-чаар материалдарның өртээ кайы хире өскен ийик.

—Тожуга чедир сөөртүр, дажыглаар үүктерниң байдалы кандыгыл, организациялардан кайы хирө чагыглар кирип турарыл, Олег Витальевич?

—Ниити дажыглаар үүктер чагыглары эрткен чылдыындан хөй. Кыдыкы Соңгу үүкче үүк сөөртүрүнүң дугайында РФ-тиң Чазак доктаалы бар, орта дүүштүр ажылдаар апаар бис. Аъш-чем болгаш өске-даа бараанныардан аңгыда, үүгле кывар-чаар материалдар 1940 тоннаны сөөртүп чедирер апаар бис. Бо талазы-биле чагыгны "Тыванефтьпродуктулар" күрүне бүдүрүлгези биске берипкен.

—Чуртта тургустунуп келген нарын-берге экономиктиг кризис силерни дувуретпейн тур бе, бо талазы-биле бодалыңар кандыгыл?

—А, дувуретпес үүве кайда боор. Тожуже бир дугаар теплоход июль 4-те чоруп турган деп үүвени 30 хире чылдарда Тывага ажылдап келгеш, бир дугаар көрүп тур мен. Ону тайылбырлаан-даа ажыы чок. Мээң кол сорулгам—бир дугаарында, бүдүрүлгени камгалап арттырары, ийи дугаарында, бистиң ажыл-чорудулгавыстан Тожу кожуунуң дыка хөй бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының салым-чолу хамааржыр. Ол дээш ажылдаар апаар бис. Кывар-чаар материалдар, артык кезектер, теплоходтарның, баржаларның септелгези дээш кылыр-ла ажылдар хөй.

Чуртта тургустунуп келген экономиктиг кризис чыл келген тудум-на бергедеп кел чыдарын көрүп чор мен. Ол дээрге аргыштырып турар пассажирлеримден, сөөртүп чедирип турар чүүктеримден-не билдине бээрдир. Эң берге айтырыг акша-ла болгай. Ону менден эвес, бүдүрүлгениң ажылчыннарындан айтырыптарыңарга билдине бээр.

Июль 4-түң хүнү. Чайның чартында теплоход манап келген пассажирлерниң хөйү-даа аажок. Теплоходка олуруп турган пассажирлерден "билет өртээ улуг-дур бе, кандыгдыр?" —деп айтырымга, улгады берген угбай тургаш:

—Өртек-даа канчаар, кайда-даа өзүп турар чүвени, теплоход доктаамал чоруп турар чүве болза чүү дээр боор. Тожунуң чону кажан-даа мынчаар түреп чорбаан улус бис. Ам чай төнер деп барды ышкажыл. Бензин чок дээш самолет база чамдыкта ушпайн баар. Ам черле канчаар аргыжар улус бис? Өөренир ажытөл, аарыг-аржык кижилер, чайгы шөлээзинде дыштаныр чон дээш кандыг чорук турбас дээрил

Бо айтырыгны Чазак деннелинге чедир чугаалажыр дээш бистиң кожуунуң чагырга даргазы М. Куулар мында чоруп турар сураглыг болду—дээш теплоходче далажыпты.

Сугжуларның чаңчылы ындыг: баштайгы эжиндириишкинни эң хоочун капитанга дагзыр. 1999 чылдың бирги эжиндириишкининче үнген "Заря-229"-тун капитаны В. В. Ремиз. Коллективтиң хоочуну дуржулгалыг капитан. Виктор Валерьевичиден эжиндириишкин үүге мынчаар саадай бергенин сонуургап айтырарымга мынчаар чугаалады:

—Бодап көрүңер даан, бистиң бүдүрүлгениң ажылчыннары 4 чыл иштинде шалың албаан. Кижилерниң ажылдаар хөнү чок, ынчангаш эжиндириишкинни саададың турган чылдагааны ол. Кажан партия үезинде 4 хонук шалың озалдаан болза, шуут айыыл болганы ол. Бо хүн бир дугаар чоруп тур мен, оон келгеш дедир чоруурум база билдинмес. Кывар-чаар материалдар база чок. Бичии аванс берип турган, ол хлеб өртээнге безин четпес үүве-дир ийин—дээш, холун чайгааш теплоходче чорупту.

Чоннуң дыштаныр, аргыжар үезинде барып-барып каас-чараш Тожуже аргыжылга харылзаазы үстү бээрге, дыка-ла берге-дир.

Чеже кижи Тожуга дыштаныксап турар үүве. Тожу кожуун Кыдыкы Соңгу үүкке хамаарыштырып каан черлериниң бирээзи болгай. Ол черлерже бараан сөөртүп чедиреринин талазы-биле акша-төгерик айтырыын дарый шиитпирлеп, бо талазы-биле тодаргай хемчеглерни ТР-ниң Чазааның деннелинге чедир албас болза, айтырыг кончуг нарын. Чайгы машина оруу база чедир кылдынмаан, самолет ужар-ушпас, теплоход чоруур-чорбазының кырында. Чон ам чадаг кылаштажыр бе? Дувуренчиг айтырыг, түреп турар чон.

Сергей ХЕРТЕК.

Найысылалдың культур амыдырал

БАЙЫРЛААН

Июль 4-те найысылалдың Н. Гастелло аттыг парынга кызылчылар хөй-биле чыглып кээп, XIV Чырыткылыг Далай-лама башкының төрүттүнген хүнүн байырлыы-биле демдеглээн.

Чылдан чылче тыва чон шажын-чүдүлгезин ыдыктыы-биле сагып, шажын чүдүлгениң байырлалдарын езулуг байыр шинчилиг эрттирип турар апаганы национал культурабыстың бедииринге улуг салдарлыг болуп турарі чугаажок. Өөрүнчүг үүлдерниң бирээзи — Кызыл хоорайда Н. Гастелло аттыг дыштанылга парыгының чанында хүрээ тудуунуң дооступ турары. Ол хүрээ бистерниң сагыш-сеткил оожуктуруп, күш энергия ап, чоргаарланыыдык черлеривистиң бирээзи болур дээрзи билдингир.

Тывада сарыг шажынны ажылдакчылары Ыдыктыг Далай-лама башкыны төрүттүнген хүнүн байырлал шинчилиг эрттиреринче улуг кичээнгейин салып, ону төлептии-биле уткуп байырлаарынга улуг рольду ойнаанын демдеглевес арга чок. Байырлал таварыштыр чурттакчы чонга хей-аът көдүрериниң, амыр-чыргалдың сагыш-сеткил таалалының, амыр-тайбыңның тариаларын башкылар номчаан. Чыылган чон сарыг шажынның Тывага хөгжүлдезинге дөгүм кылдыр ачы-буянның мөргүлүн кылып, кижи бүрүзү шыдаарышаа-биле акша дузазын чедирген.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары байырлалда чыылганчонга солун программалыг концертти көргүскен.

Ылаңгыя чаа өзүп орарыраажы Роман Ондарныың ырларын чыылганнар чылыы-биле уткаан.

Ыдыктыг Далай-лама башкының төрүттүнген хүнүнде 18 хар чедир аныың мөгелериниң хүрежи база болган. Ниитизи-биле 102 мөге күжүн шенешкен.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Тыва Республиканың юридиктиг албан черлеринге болгаш хууда кижилерге күрүнеиң чаңгыс аай даңзызын тургузуп киирер чурумунуң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1999 чылдың июнь 11 № 466 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизинге дүүштүр база хууда кижилерге учет тургузар болгаш үндүрүг онаар технологиялар комплекизин бирги ээлчегде боттандырар хемчеглерни шингээдип алыры-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республика талазы-биле күрүненің Үндүрүг инспекциязы неделя хуусаа иштинде Тыва Республиканың яамыларынга болгаш ведомстволарынга, кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларынга дараазында үүлдерни дыннадып, чедирер:

—үндүрүг төлекчилериниң күрүненің чаңгыс аай даңзызын тургузарының дүрүмүн;

—күрүненің чаңгыс аай даңзызын тургузары-биле үндүрүг төлекчилериниң күрүненің үндүрүг органнарынга ыяап-ла киирер медээлериниң даңзызын.

2. Хоорайлар, кожууннар болгаш сумулар чагыргалары, Тываның чөпшээрел-бүрүткел палатазы, Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының яамызы, Тыва Республиканың Аңныыр курлавырларын камгалаар болгаш чөп ажыглаар талазы-биле департаментизи, Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга яамызы, кижизидилге болгаш эмнелге албан черлери, Россияның транспорт инспекциязының Тыва Республикада салбыры, Тыва Республика талазы-биле күрүненің тараа инспекциязының эргелели, стандартизация, метрология болгаш арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди, Тыва Республиканың ИХЯ-ның паспорт-чөпшээрел албаны, сумуларның болгаш кожууннарның ХБАБ килдистери, шимчевес өнчү эргелери бүрүткээр база оларның ажылын аайлап-башкарар күрүненің Тыва Республикада төвү, чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди, техниктиг бүрүткел-ончалал бюрозу, биче хемчээлдиг суднолар инспекциязы, гараж болгаш дача ниитилелдери. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы, хоорайларның болгаш кожууннарның өөредилге килдистери, Тыва Республикада күрүненің нотариус конторалары дараазында үүлдерни хандырар:

—Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилеринге күрүненің чаңгыс аай даңзызын тургузары-биле бүгү-ле бар медээлерни үш ай хуусаа иштинде үндүрүг органнарынга киирер;

—Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизинде доктааткан хуусааларда ажылдарны чорудар, чогуур байдалдарга тургузар.

3. Тыва Республикада хууда кижилерге үндүрүг онаарының, учедунуң автоматчыткан системазын тургузар болгаш шиңгээдип алыр талазы-биле хемчеглерни бадылаар.

4. Хууда кижилерге үндүрүглер онаарынга эргежок чугула медээлерни ай санында үндүрүг органнарынга халаска киирерин Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединге, тудуг-сууржудулгага үнелел боттандырып турар организацияларга (техниктиг бүрүткел-ончалал бюрозунга, "Азия төвү" камгаладылга компаниязынга), гараж-тудуг кооперативтеринге, дачалар ниитилелдеринге, шимчевес өнчү аайлап-башкарар организацияларга, Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединге, муниципалитет өнчүнүң эргелеп-башкарар талазы-биле агентстволарга (килдистерге) дагзыр.

5. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбыры, ооң кожууннарда болгаш хоорайларда эргелелдери (килдистери) ай санында-ла черчерде үндүрүг органнарынга камгаладылга дадывырларының төлекчилериниң дугайында медээлерни, пенсия хандырылгалыг хууда кижилериниң дугайында медээлерни киирерин хандырар. 2000 чылдың март 1-ден эгелеп, күрүненің пенсия камгаладылгазының системазынга кижи бүрүзүнүң учедун кылырда үндүрүг төлекчилериниң дөмейлештирген дугаарын ажыглаарын хүлээдир.

6. Ведомстволар аразынга медээлер солчурун бөдүүнчүдери-биле боттарының медээлерин ажылдап кылып турар үеде үндүрүг төлекчилериниң дөмейлештирген дугаарын ыяап-ла ажыглаарын Тыва Республиканың күрүне органнарынга болгаш өске-даа структураларынга сүмелээр.

7. 2000 чылдың март 1-ден эгелээш, хууда кижилерге акша азы өске-даа бүгү төлевирлерни чорударда, хамааты эргө-хоойлу ажылдарын кылырда, күрүне бүрүткелдерин чорударда чүгле үндүрүг төлекчилериниң дөмейлештирген дугаары барда кылырын доктаадыр.

8. Чурттап турар черлериниң аайы-биле учетка тургузар билдириишкиннер болгаш медээлер саазыннарын чагырынга, саналга техниказын садып алырынга Тыва Республиканың хууда кижилеринге үндүрүг онаарының учедунуң комплекизин тургузарынга болгаш кииреринге эргежок чугула акша-хөреңгини Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы тып бээр.

9. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак аппарадынын республика бюджединге орулгалар болгаш акша-чээли политиказының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Хоптанырга хоомай дижир

Мэрияның хөделии болгаш кассазы

Төөгүнү чеже-даа коптарарга "Кым буруулугул?", "Чүнү кылза эвил?", "Кайыын алырыл?" деп айтырыглар бо-ла тургустунуп келир. Баштайгы ийи айтырыгга бажын силгип чорааш харыы бээри берге, а үшкү: "Кайыын алырыл?" деп айтырыгга харыы алырда ырак кылаштаан херээ чок. Ооң баажызы карманда болдур ийин. Ылаңгыя күрүне карманында хөй. Ынчангаш күрүне карманынга чазый-чилби, кажар, оптуг-мегечи кижилер чоок болур.

Ревизорлар чүнү "казып алганыл"?

Россияның Сан-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелиниң комиссиязы Кызыл хоорай бюджединиң күүселдезин хынаанының дугайында дамчыыр чугаа шагда эгелээн. Кызыл хоорай чагыргазының даргазындан ол дугайында медээ алыр дээн журналистериң айтыыглары база харыы чок бооп келген, хажыдыышкыннарны амгы эвес, ооң мурнундагы чагырга командазы болдурган деп туман иштинде дегбүлүртүң харыы алдынып келген. "Чүү-даа илеревээн", "чүнү-даа тыппаан", харын "казып алган" деп мэрниң харыызы турган. Чагырганың коллегиязында: эки ажылдааны дээш КРЭ-ниң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенин ол илергейлээн. Оларның хүлээп алган доктаалында сан-хөө хажыдыышкыннарының чамдызын ол билинген, а чамдык туруштарга ам-даа маргыжарын бодап турар.

Бөгүн "Шын" солун КРЭ-ниң ажылдакчыларының "казып алган үнүштериниң" дугайын "Тувинская правда" солундан допчулай парлап, номчукчуларга таныштырып турар. КРЭ-ниң ажылдакчылары муниципалитет 18 албан черлеринге хыналданы кылган, оларга хоорай бюджединден 19837, 6 муң рубльди соора ажыглааны илерээн: Ооң иштинде бүдүн 1998 чылда болгаш бо чылдың ийи айларында 9946 муң рубльди чогуур сорулгазынга ажыглаваан. Хоорай бюджеди 50,5 хуу дотациялыг, бюджет адырының ажылдакчылары шалың албайн турда мындыг хажыдыышкынны болдурган.

Кызыл хоорайның 98 чылдагы бюджедин орулга талазы-биле 85,7 хуу, чарыгдалдар талазы-биле 75,3 хуу күүсеткен. Хоорайның хууда орулгалары 69855 муң рубль азы 74,7 хуу болган. 1997 чылга деннээрге, олар 28286 муң рубльге азы 29 хуу кызырылган. Хоорай бүдүн чартык миллион рубль орулгаларын тус черниң алды үндүрүүн солааш, чидирген, ол үндүрүглер рекламага, машиналар садарынга, квартиралар ордерлери бээринге, ыттарга, машиналар тургузарынга хамааржыр.

1999 чылдың январь 1-де хоорайның кредитор өрези 165819 муң рубль, шалың өрези—10466 муң рубль, азы республикада ниити ерениң 24,2 болгаш 13,8 хуузу болган.

Өөрүнчүг эвес медээ-ле-дир. Ынчанмыже, хоорай чагыргазы орулгалары эвээжел, шалың өрези улгадып турда-ла бюджеттен дашкаар үш фондуну тургускан, оларның ийизи—үндүрүг албанын болгаш милицияны деткээн, сайгарлыкчылар деткээн фондуну З. Н. Саттың үезинде тургускан. А. Ю. Кашин албан-дүжүлгезинге 1998 чылда саадапкаш, оларның бирээзин саазын кырынга солваш, херек кырында ынаар акшаны шилчитпишаан, хөреңгини кара туразында чарыгдап келген. Оон туржук, чагырга даргазының курлавыр фондузун тургускан. Ниитизи-биле бо фондуларже 674,6 муң рубльди чоруткан, эрткен чылын болгаш бо чылдың ийи айларында 440,6 муң рубльди шилчидип, чидирген.

Кызылдың үндүрүг инспекциязынче 98,2 муң федералдыг үндүрүг албанының эргелелинче—66,4, хоорай милициязынче—245,6 муң рубльди шилчиткен. Оон аңгыда дедир эгидер арга езугаар 21 коммерция структураларынга, юридиктиг албан чери бооп тургустунмаан сайгарлыкчыларже 537 муң рубльди чээлиге берген. Алды ай дургузунда "Бойдус" ХАН-ның удуртукчулары 30 муң рубльди, Е. Г. Тунева дээрзи суй белектер садып алыры-биле чыл хуусаалыг 60 муң рубльди "Тува ТВ" ХАН-ның (ооң тургузукчулары хоорай чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Г. Я. Эпп болгаш ооң уруу Е. Г. Тунева болган) 50 муң рубльди чыл хуусаалыг чээп аппарган. Бо акшаларны Г. Я. Эпптиң айтыышкынын езугаар берген. "Тува ТВ" каналдың дамчыдылгаларын соксаткандаа болза, чээлини 1999 чылдың ноябрь 25-те төлээрин айыткан. "Тува ТВ" (ХАН) дамчыдылгалар кылыры-биле хоорай бюджединден 86 муң рубльди база алган.

Оон аңгыда хоорай чагыргазы бюджетке каража кылдыр эмнерни болгаш ажыл-агый материалдарын "Красноярск-суг канал" МПКП-ден (И. П. Журкин), "Либерти-АЭР" ХКН-ден (И. Ю. Зеленский), "ДМ-МЕД" ХКН-ден (Е. А. Кислицын) алыр бис деп акшаларны шилчиткен. Мону кылырда садыглаашкын конкурстарын чорутпаан, муниципалитет албан черлери-биле керээлерни чарбаан, бижимел чагыглар чок болган. Хоорай чагыргазының хууда инициативазы-биле кылган. Ооң түннелинде "ДМ-МЕД" ХКН хоорайның кадык камгалал албан черлеринге эмнерни үш катап аар өртекке саткан. "Либерти-АЭР" ХКН шынары четпес 2440 метр кабель дээш 322,02 муң рубльди "сорупкан".

"Сувон" кафени "Арутюнян" дээр хуу бүдүрүлгени дамчыштыр, удур-дедир санажыр аргабиле 280,4 муң рубльге садыпкан. Хоорай чагыргазы болгаш муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарар агентствонуң даргазы М. К. Анайоол дүрүмге таарышпас санажылга езугаар хоорай бюджединге 4,9 млн.рубль каражаны чедирген, муниципалитет 6 объектини хуужуткан. Оларга "Кызыл" кафе (Н.К. Донгак), "Молодежное" кафе (Э. Б. Тешабаева), "Радость" магазин (С. В. Сафрин), № 3 столовая ("Докар" КХН, А. И. Казакова), "Радиотехника" ББ (В. Д. Монгуш), № 10 магазин (В. М. Артемьев) хамааржыр.

Оон аңгыда конкурс негелделеринге чөрүштүр хоочунарны хандырып турган №3 магазинни Прокопьевск чурттуг Олег Николаевич Павскихке садыпкан. Бо объект дээш санажып турар үеде, садып алыкчы дээш муниципалитет өнчү эргелеп-башкарар агентствоже 40 муң рубльди шилчиткен.

Кредитор, ооң иштинде шалың өрези аажок улуг турдала 1998 чылда болгаш бо чылдың ийи айларында хоорай чагыргазы 367,4 муң рубльди соора ажыглаан. Техниктиг ажылдакчыларга, ажылга катап киргеннерге, керээ-биле ажылдап турарларга шалың фондузундан 127 муң рубльди артыкка чарыгдаан. Хоойлуга чөрүштүр ажылдан үндүрткеннерге Александр Юрьевичиниң "белээ" 67,4 муң рубль болган.

Хоорайның "камналгалыг" эзлери оргтехника болгаш "ГАЗ-3102" машина (лимиттен дашкаар) садып алырынга 260,7 муң рубльди чарыгдаан. Чаңгыс бо машинаның өртээ 159,5 муң рубль болган. Автомашиналарга кондиционерлер өртээ дээш ол-ла "Лонжерон" ХАН-че 19,2 муң рубльди баш удур шилчидип каан.

Хоойлуга чөрүштүр чарыгдалдарның түңү 353 муң рубль. Ооң иштинде Эпптиң ат салганы доктаалды езугаар 1998 чылдың декабрь 1-ден чагырга ажылдакчыларының шалынын 2,7 катап өстүргеш, 178,8 муң рубльди артыкка төлээн. А. Ю. Кашин үезинде кывар-чаар материалдарга өре 5,3 муң рубль болган. Дыштаныр хүннерде албан машиналарын Кызылдан дашкаар мунуп, ажыглап турары илерээн. Чижээ, 1998 чылдың август 8-те берген № 147, 153, 161 орук бижиктерин езугаар А. Ю. Кашин, чолаачызы В. В. Волченко Тыва Республиканы дургаар албан чоруу кылган. Бо чорук үезинде машина 4270 километрни эрткеш, 1,3 муң рубльдиң бензинин "ижипкен". Республикадан дашкаар командировка үезинде Г. Я. Эпптиң чарыгдалы 13,7 муң рубль деп айыткан.

Александр Юрьевич каш км эртип, каш кывар-чаар материалдар чарыгдаанын чугаалаар хөннү чок кижи дижир.

8,1 муң рубль өртектиг 2 радиотелефон читкен, бирээзин А. Ю. Кашинниң машиназындан оорлап аппарган, бирээзин ЧЭТ директору С. Г. Каблуков дедир эгитпээн хире. Радиотелефонну оорлаан дугайын истелге органнарынга дыңнатпаан. Чагырганың удуртулгазында 4 кижилиг эрге-хоойлу эргелели турда-ла, юридиктиг дуза алыры-биле хамааты О. В. Кольчиковага 1998-1999 чылдарда 2 муң рубльди төлээн.

Александр Юрьевич бодунуң хууда камгалалын быжыглап келген. Аренда төлевириниң күсели-биле, ооң иштинде республика өнчүзүнге хамааржыр чагырга бажының ажыглааны дээш хууда камгалал ажылчорудулгазы дээш В. Гольшевке, М.Светлаковка, Е. Алехинге төлээри-биле 8,8 муң рубльди ИХЯ-же шилчиткен, Кашинни камгалап чоруур 4 ажылдакчыга 48,72 муң рубльди төлээн.

Күрүне Думазының депутады А. А. Зуевтиң Тыва Республикага ажылының дузалакчызы, А. Ю. Кашинниң кадайының кады төрээн дуңмазы Е. А. Беспалованың шалыны 15,2 муң рубль бооп турар. Томск университединиң юрфакультединиң студентизи А. Ю. Кашинниң ээлчеглиг сессияга баарынга 3,3 муң рубльди төлээн. Маңаа хомудааш канчаар бис. Юридиктиг билии четпезинден улуг каража-когаралдар чедирип турар кижи өөренип алырга, биске эки болур. 1999 чылдың январь-февраль айларда чагырга даргазының курлавыр фондузунче муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарар, чурттал базыңнары хуужудар агентстводан аренда төлевириниң күселиби-биле 47,7 муң рубльди шилчиткен. Ону хоорай бюджединиң орулгазынче шилчидер турган ийик, ынчалзадаа оон 22 муң рубльди Күрдума депутады В. В Жириновскийниң делегациязын ажаалтежээринге ... чарыгдаан.

"Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн ажыглаанындан республика бюджединче орулгалар киирерин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында" ТР-ниң Чазааның доктаалын хажытканының түннелинде 1999 чылдың январь-февраль айларда аренда төлевириниден республика бюджединче 14,4 муң рубль кирбээн.

Ревизия кылып келген бүгү үениң дургузунда амгы бюджеттен дашкаар 4 агар санче, бюджеттен дашкаар 3 фондуже Кызыл хоорай чагыргазы чогуур смета, отчеттарны киирбээн. Моон түннелинде бюджеттен дашкаар 1574,8 муң рубльди соора чараан деп түннелди ревизорлар үндүрген.

Комплекстиг ревизия үезинде дан алган-берген акшаның, аъш-чемниң ужу-бажы билдинмес болган. Акшаны шилчидип, дебитор өрези үндүр бижип-даа турган.

КРЭ-ниң хыналдаларының түннелин езугаар, ТР-ниң ИХЯ-ның чанында истелге эргелели бюджет хөреңгизин улуг хемчээлге шиңгээдип ап турганы дээш "Грианна" КХН-ниң директорунга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

"Август" КХН-ниң (У. Ч. Сандык) 1996 чылдың апрельден 1998 чылдың декабрьга чедир кредитор өрезин үндүр бижээн. "Войт" КХН (М. Б. Бойтас) меге фактуралар бижип, акша ап турганы дээш керээзин үскен. "Тыва" артель (А.Н. Гуров) бюджет хөреңгизин 1997 чылдың ноябрьдан бээр "соруп" келген, керээ езугаар бээр дээн продуктуларын чорутпайн турар. Сайгарлыкчы Е. П. Сережинага (ол мурнунда № 23 уруглар садының эргелекчизи турган, ам ону кижизидикчиниң албан-дужаалынче шилчиткен) бадыткал документилер чокка бюджет акшазын төлээн. Сайгарлыкчы аттыг, хоорай бюджединден болгаш өске-даа фондулардан акша алгаш бараанарын бербээн азырадыкчыларның саны он ажыг.

Хоорайның өөредилге килдизи (А. К. Монгуш, Д. А. Ондар, Г. Н. Букатина) башкыларның 5519 муң рубль түннүг шалынын септелге ажылдары төлээринче чоруткан. Септелге ажылдарының өртээн өстүргенинин түннелинде 3,9 млн.рубльди артыкка чарыгдаан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының 1999 чылдың май 27-ги № 777 доктаалында бижээни болза: "Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге килдизинде бюджет хөреңгизин чүгле 8003 муң рубльге артыкка чарыгдаан, ооң иштинде дебитор өрезин 515,6 муң рубльге үндүр бижээн. Капитал септелгеге 101 муң рубльди ажыр төлээн, вексельдер-биле шын эвес санашканы 10 муң рубль. Коммерсия структураларының саарылгазынга үр үеде 246 муң рубль бюджет хөреңгизи турган, юридиктиг албан черлериниң, хууда кижилериниң агар саннарынче бюджеттен 906,9 муң рубльди шилчиткен, шалыңга ажыр төлээни 8 муң рубль, өске-даа соора чарыгдаан акша—721 муң рубль. Амгы септелге ажылдарынга 5519 муң рубльди ажыр төлээн".

"Хуулгаазыннар шөлүнге" башкыларның акшазын ынчаар хөөп каан. "Хоойлу-дүрүмнү сагыыры, Камгалаары, Шалың, Сагыш човаашкын" хөделип турары ол-дур. Бодунуң сонгукчуларын чылыг сөстери-биле тоттурган мэр ам кээп чүнү аазаптар ирги? Бодунуң думчуунуң адаанга безин сымыранмас-ла боор. Хөреңгини экономиканың боттуг секторунче чоруткаш, ооң-биле хоорай орулгаларын өстүрүп алыры—кажар сорулга эвес ышкажыл.

Дээргі мэр сонгудуп турган, Хоорону прокуратура, истелге органнарынче киирерин база аазаан. Ол бүтпээн, чараш сөстер бооп арткан 1996 чылда Хооронo бажыындан 44 муң рубль ис чок читкен. Ол дээрге шалың, пособие акшазы.

КРЭ-ниң аппарадының чорутканы ревизияның түннелдерин езугаар респрокуратура "Муниципалитет өнчүзүн хуужуткаңындан кирер хөреңгини хуваар чурумнуң болгаш норма-чижектиң дугайында" А. Ю. Кашиннің дүрүмге доктаалынга удурланыышкынны А. Ю.Кашиннің адынга кылган болгаш "Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзүн эргелеп-башкарар комитетти дүжүрер дугайында" Кызыл хоорай чагыргазының даргазының доктаалын күш чок болдурар дугайында билдириишкинни судче киирген.

Бодуңар боданыңар, бодуңар шиитпирлеңер...

"Тува ТВ Информ", "Хем-Белдирй", "Азия төвү" солуннарга бистиң сонгуп алганывыс чагырга даргазы ынак кижи, ол солуннар кошкак ойнааш, эки частыр минаны чогаадып турар, ону хоорайжылар өске улус дузазы чокка билир.

Мэрниң ажылы политика-биле холбаалын чон-даа билир, кижилерниң амыдыралчурттталгазының айтырыгларын шиитпирлээри белен эвес. Ажылды анализтээр, ооң чогуур түннелди үндүрер апаар. Чамдыкта политика кижилерни цирк көргүзүүнде ышкаш хөгледи-даа бээр харын. А бистер ооң ужурун тыппайн, биликсей-даа бээр бис. Бо удаада чугаа чүнүң дугайында бооп турарыл? Националдар аразының чөрүлдээзиниң дугайында бе? Улуг политика дугайында бе? Конституция дугайында бе?...

Акша болгаш эрге-чагырга дугайында чугаалажып тур бис. Бо материалда аттары кирген кижилерни аңгы-аңгы көөрү чугула. Бодувустун балыывыска дус чаап алыр дээш эвес, а моон соңгаар даргалар сонгуурда боданып алыр дээш аан.

"Россия Федерациязы" сеткүүлдүң алдыгы номеринде А. Кашиниң нам талазы-биле өөнүү В. Жириновскийниң интервьюзун парлаан. Корреспондентиниң айтырыынга Владимир Вольфович мынчаар харыылаан: "Эрге-чагырга шыллгалдазын болур-чогууру-биле эртип тур мен. Кижиниң будулдурары-ла кончуг чүве-дир: дүштеки, кежээки шайлаашкыннарже хүнде ийи-үш катап чалаар-дыр, даштыкыже база үнер, төнчү чок чугаа-соот... хүлүмзүрүп оргаш, чиксевес чеминни чизе эки"... "Хой, улуг чүүлдер күзээр-дир мен. Өске кижи болза соксап каар ийнен, мен ындыг эвес мен, ам-даа бичии болза, ам-даа. ."

Ол дээрге, эрге-чагырга-дыр. Номчаан бо чүүлүнер база эрге-чагырга-дыр. Эрге-чагырганы кижи бодунуу-биле билир, ол чүүлдер хереглелдиң саныдан болгаш шыпарыдан хамааржыр.

Д. ИВАНОВ

Сен — меңээ, мен — сеңээ

Хоорайга удур-дедир санажылгаларны база-ла "солун" чорудуп келген. 1998 чылдың июль 1-ден бээр сан килдизи 19732 муң рубльдиң удур-дедир санажылгаларын кылган. Оларны дугуржулгалар, актылар, хыналдалар, дилеглер езугаар чоруткан. Ооң түннелинде ревизия чорудуп турган үенин дургузунда ниити түңү 4,9 млн. рубль, ооң иштинде Кашиннің үезинде 3 млн. рубльдиң санажылгаларын хоойлудүрүмге чөрүштүр кылган.

КРЭ-ниң медээзинден: "Геста" КХН-ге (С. К. Цой) чаагайжыдылга комбинадының кредитор өрези чок турда-ла мурнунда "Алаш" дээр, ам де респрокуратураның онза чугула херектер талазы-биле истекчизиниң даалгазын езугаар хоорай чагырганың сан болгаш өөредилге килдизинин хуу сайгарлыкчылардан, фирмалардан школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге аъш-чем продуктуларын садып ап турарының байдалын база хынаан. Кызыл хоорай чагырганың даргазының, ооң оралакчыларының айтыышкынын езугаар сан килдизи бюджет алыкчыларын ажыр халааш, бараан берикчилерин акшаландырып турары илерээн Хоорай чагырганың, ооң сан килдизинин талазындан контроль шуут турбаанында, база ол ышкаш бурунгаар-даа уткуштур-даа халдып орар машинаның маны дурген болганындан ону башкарып чоланы чүүл-даа хөлү эрте бергенде доктаадырын оралдажы бээринде. Автомашина дүргедээн тулумна ону доктаадыры база узун хемчээлди негээр.

Автомобиль оруктарынга бола таваржыр озал-ондактарны болдурбазы-биле орук шимчээшкининиң дүрүмнерин кандыг-даа хажыдыышкын чокка сагыыры—хамааты бүрүзүнүң хүлээлгези болур.

Иван ЕЛИЗАРОВ.
ОШАЧКИ-ниң инспектору, улуг лейтенант.

ОШАЧКИ экраны

Карак чивеш аразының халавы

Бо чылдың 5 айларында Кызылга 233 орук-транспорт озал-ондаа болган. Оларның 32-зи айылга таварышкан кижилериниң аар кемдээшкиннери-биле холбашкан.

Озал-ондак болуп турар үеде кудумчу кежип чыткан 10 чадаг кижи, 7 чолаачы эзирик чораан. Машина дугуюнуң адаанга барган 23 кижи орук шимчээшкинин хажыдып үрээннернің 71,8 хуузун тургузуп турар. Олардан 5 кижи, чаш назылыг ийи бичии уруг амы-тынындан чарылган. Бо дээрге чүгле бүрүткелге кирген 32 кижиниң чамдык кезии-дир.

Ол бүгү орукка озал-ондак болдурбазының хомчеглерин улам күштелдиреринің талазы-биле орук шимчээшкининиң айыл чок чоруунуң күрүне инспекциязының (ОШАЧКИ-ниң) ажылдакчыларын дүвүредип турар. Оруккэ аас-кежиктиг эвес таварылга бүрүзү-ле амытының ышкынган, когараан кижилериниң дөргүл-тереллериниң сагыш-сеткилинге кезээ мөңгеде качыгдалундаралдың кара шырыңмазын арттырып каар. Ооң-биле кады **бо бүгүге бистер шуптувус—чолаачылар, чадаг кижилер, пассажирлер буруга онаажып турар бис.** Чүге дээрге айыыл-халаптың үнүп турар чылдагаанының кол дөзү— арагалаашкын. Элеңтендиң кылдыр "Эзеңгизин" дынзыдыпкан кижилер орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хаайынга-даа хакпайн, каржызы-биле үреп, "маадырланып" чорааш, машина-балгатка бо-ла бастырган болгулаар.

Машина башкарган эзирик чолаачылар кудумчу белдирлериниң дүрүмнерин херекке албас, автомашиналарның аразында чоруур хемчээлдистанциязын сагывас чорук хүн бүрү уламчылап турар. Кызылга болган аварияларның хөй кезии чадаг кижилерни бастырып кааны-биле холбашкан.

Бо чылдың май 3-те Рабочая кудумчузунга ВАЗ-2105 автомашинаның чолаачызы Г. М. Монгуштуң кырынче халды берген. Когараан хамааты эзирик чораан болгаш, чоогунда кел чыткан машинаны эскербээн. Ийи дөңмээн сый бастыртып каан херээженни республика эмнелгезинге чедирген. Май 21-де Колхозная кудумчузунга ГАЗ-31029 автомашинаның чолаачызы А. В. Хандыма деп эр кижини машина маннаар орук ортузунга таварыпкан. Бастыртып алган кижи база-ла эзирик болган. Дараазында хүн Дорожная кудумчузунга 10 дугаар профтехучилищениң сургуулу, Д. В. Ойдуп машинага үстүрткен. Айыылга таварышкан аныяк кыс арага ижип алгаш чораан. Арны-бажы асфальтыга ужарга сүвүрлүп, шыймак балыг апарган эзирик кижини ол-ла дораан эмнелгеге эккелген.

Бичии уругларга таварышкан орук-транспорт кемдээшкини дүвүрелди болдуруп турар. Чаш кижилер чыл санында-ла өлүп-хорап, бертик-межел болуп артып турар. Бо чылын ийи бичии уруг өлген, үш уруг кемдээшкинге таваржып когараан. Маңаа улуг улус боттары буруулуг Тургустунган байдалды өөренип көөрге, уруглар кудумчуларның болгаш оруктарның айыыл чок чоруун хандырарынга чаңчыкпаан, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин шуут билбес болгулаар. Ону ада-иелери өөретпейн турар. Май 7-де өлүм-чидимниг таварылга мынчаар болган. № 50 магазин баарынга ПАЗ-672 автомашинаның чолаачызы Аракчаа хенертен орукче үне халып келгеш, машина алдынче кире халый берген 12 харлыг А. Базыр-оолду ол-ла черинге өлүр бастырып каан. Бо болгаш өске-даа чижектерниң бадыткап турарын кичээнгейге алырга, уруглар колдуунда-ла машина оруунче карак чивеш аразында үне **халчып** келгеш, айыылга **таваржып** турар. База-ла **ындыг** чылдагааны-биле май **18-те** Ак-Довурак хоорайдан 7 **харлыг** Катя Пигунина кадыкшылынга хора чедирген. Ол оруктуң хажыызынга турган машинаның артындан хенертен маннап үнүп келгеш, эртип бар чораан машинага тавартыпкан. Аар кемдээшкинниг чаш уругну реопублика эмнелгезинге эккээр ужурга таварышкан Май 21-де 9 харлыг Руслан Гаджиев айыыл чок чорукту хынап көрүп албайн, хой шимчээшкинниг орук ортузунга машина алдынче кире халый берзе-даа, харын-даа аас-кежии болуп, чүгле он талакы үттүг чарынга кемдээшкин алгаш, дириг арткан. 4 харлыг Дёмир Монгуш орук ортузунче кире халый бергеш, ИЛ-2715 автомашинага үстүрткен. Улуг кемдээшкин албаан Маңаа ада-иелери каяа турганыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир.

Орук хажыызында турган машина артындан хенертен үне халыырының айыылы кажан ол халдып кел чораан транспортту эскербейн баарында, база ол ышкаш бурунгаар-даа уткуштур-даа халдып орар машинаның маны дурген болганындан ону башкарып чоланы чүүл-даа хөлү эрте бергенде доктаадырын оралдажы бээринде. Автомашина дүргедээн тулумна ону доктаадыры база узун хемчээлди негээр.

Автомобиль оруктарынга бола таваржыр озал-ондактарны болдурбазы-биле орук шимчээшкининиң дүрүмнерин кандыг-даа хажыдыышкын чокка сагыыры—хамааты бүрүзүнүң хүлээлгези болур.

Иван ЕЛИЗАРОВ.
ОШАЧКИ-ниң инспектору, улуг лейтенант.

КАДЫ ШИИТПИРЛЭЭРИ ЧУГУЛА

Июнь 24-те ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюнга республика албан черлери-биле муниципалитет тургузугларның экономика адырынга кады ажылдажылгазының дугайында хурал болуп эрткен. Ол айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң экономика сайыдының бирги оралакчызы А. Д. Бегзиниң бодалдарын айтырган бис.

— Александр Донгакович, бөгүнгү хуралга республиканың экономиктиг байдалының дугайында дыңнадыг кылдыңар. Ону номчукчуларга допчузу-биле чугаалап берип көрүңерем.

— Тываның экономиказы Россияның ажыл-агый комплекизиниң кезээ болганда, Россия кандыг бергедээшкиннерлиг болдур, ындыг бергелерге бистиң экономикавыс таваржып турар. Оон аңгыда бистиң республиканың чамдык онзагай талалары база бар: агаар-бойдус, транспорттуң кошкак хөгжүлдези, ылангыя демир-орук чогу, сайзыраңгай эвес үлетпүр, бодувустуң энергия достери чогу дээш өске-даа хөй чүүлдер. Ону кым-бирниң буруузу деп чугаалап болбас. Тыва Россияның составында чүгле 55 чыл болуп турар, ол үе дургузунда Татарстан, Башкирия азы Якутия ышкаш республикаларга бодааргa, акша-хөреңги бээр көңгүс эвээш киир салдынган. Чижээ, Татарияга "КамАЗ"-ты тутканы ол республиканың үлүү эвес болгай. Бистиң бүдүрүлгевис бүгү-ле социал айтырыгларны шиитпирлептер хире ындыг орулганы бербейн турар. Маңаа ылгалды федералдыг бюджет-биле дуглап турган болгаш республиканың бот-акшаландырыышкынының дугайында чугаа көдүрүлбейн турган.

Тыва — көдээ ажыл-агыйлыг республика, а болбаазырадыр бүдүрүлгелер, амгы байдалда чижилгеге алзып турар эът комбинадындан база сүт заводундан аңгыда чок. Хөй чылдар дургузунда моон болбаазыратпаан хирлиг кештерни, дүктү үндүр сөөртүп турган. Чүгле сөөлгү чылда алгы-кеш чымчадыр, дүк ээрер, хевис бүдүрер чаа комплексти тудуп доозар аргалыг болдувус.

— Бистиң Чазаавыс республика иштинге ажылга когаралдыг кылдыр Москвадан хөй саң-хөө диленир деп чемеледип турар болгай. Ынчангаш моон Чазактың экономиктиг сайзырал талазы-биле тода хевирлеттинген угланыышкыны чок деп түңнелди үндүрүп турар.

— Бирээде, Чазактың концепциязы бар. Ол Президентиниң программазы, 1994 чылда хүлээп алган экономиканың структурлуг эде тургузулгазының программазы, 1997 чылда хүлээп алдынган үлетпүр бүдүрүлгезин сайзыраңгайжыдарының концепциязы дээн ышкаш бөлүк документилерде көрдүнген. Ында республика кандыг орук-биле канчаар хөгжүүрүл деп үүлдү айыткан. Оон канчаар күүсеттинип турары — өске айтырыг. Сагыш ышкаш болбайн турарының кол чылдагааны — капитал салыышкыннарга, дериг-хөрекел садын алырынга, бүдүрүлгелерни чаартырынга акшаның чедишпези. Федералдыг бюджеттен, экономика, одаар үүлдүң болгаш энергетиканың, көдээ ажылагыйның федералдыг ямыларындан деткиирин диленип-колданыр деп чемелээр чүве болза, арткан бүгү регионнарның ажыл-чорудулгазын база ынчаар адап болур-дур-ла. Харын-даа бисти ол талазы-биле ам-даа чедир ажылдавайн турар деп шүгүмчүлээр ужурлуг.

Республика бюджединден бүдүрүлгени хөгжүдеринге акша үндүрүп бээр харык чок. Амгы үеде хүн бүрүдеги эң чугула чарыгдалдар — бюджет ажылдакчыларының шалыны, чылыг болгаш энергия бүдүрүкчүлеринге, аъш-чем дээш өске-даа төлевирлерге бюджет акшазы чедишпейн турар. Ынчангаш-ла РФ-тиң хөгжүлде бюджединден акша дилеп алырының шенелдезин кылыр апаар, а ында конкурс-биле акша берип турар. Ындыг болганда бистиң төлевилелдеривис кончуг эки кылдынган турар ужурлуг. Ол ажыл чоруп турар, ынчалза-даа дыка берге, Москвадан бистиң айтырыгларывысты биске бодааргa, бир өске көөр-дүр.

— Эрткен чылдан бээр республика болгаш Кызыл хоорай аразында саң-хөө, өнчү талазы-биле харылзаалар чидигленип эгелээн. Хоорай чагыргазының тургузуп турар айтырыглары кайы хире үндезиннигил? Чазак болгаш кожуун, хоорай чагыргаларының аразында байдал дугайында бодалыңар кандыгыл?

— Бөгүнгү хуралга кол бодал кады ажылдажылга дугайында болду. Ынчалза-даа Кызыл хоорай чагыргазы маңаа чөптүг эвес болуп, хоорайны саң-хөө, экономика талазы-биле Чазак кызып турар деп бодаар.

Девискээрниң болгаш оон төвүүнүң аразында харылзааларның айтырыы чүгле бистиң чуртта эвес болдур ийин. Россияда чүгле найысылал кылдыр тускай туткан хоорай чок, а эн-не улуг хоорай найысылал апаар турган. Кызыл база ындыг. Мында улуг бүдүрүлгелер, тудуг, транспорт организациялары, садыг, банкылар шупту мөөннеттинген. Продукцияның 70 хуузун Кызылда бүдүрүп турар. Ол хоорайның, ылангыя оон амгы чагыргазының ачы-хавыяазы эвес болгай. Ол дээрге төөгүден ынчаар тургустунуп келген боттуг үүлдүр. Кожууннар харын оларның девискээринге бүдүрүлге хөгжүдеринге эвээш акша-хөренги кииртинип турган деп чемелеп болур.

Чазак доктаалдарын алгаш көөрге, федералдыг бюджеттен алган хөреңгилер-биле туттунган объектилер шупту Кызылда турар. Ынчангаш үлетпүрнүң хөгжүлдези дээрге-ле, бир дугаарында, хоорайның экономиказының хөгжүлдези-дир.

Бюджеттиң 30 хуузун алыр бис дээрге шын эвес. Бюджеттиң республика кезээ колдуунда хоорай чурттакчыларынга чарыгдаттынып турар. Кадык камгалал, өөредилге, культураның болгаш өске-даа республика албан черлеринде кызылчылар-ла ажылдап турар болгай. Ынчангаш бюджеттиң ол кезээн Кызыл ап турар деп дидими-биле чугаалап болур. Республика бюджедин таварыштыр чоруп турар капитал салыышкыннар база херек кырында Кызылда ажыглаттынып турар.

— Чазак ажылдакчызы болганыңарда, хоорай эрге-чагыргазының туруп келген айтырыларга хамаарыштыр солуннарга материалдарында хоранныг дылын болгаш хөөнүн чүү деп көөр-дүр силер?

— Ол-ла хөөн-биле оларга харыылап, утка чок чүвени шынзыдыр үе-даа чок. Ылап ап көөрге, ындыг материалдарның авторларының хире-шаа ол-дур. Москвада ам үш ай иштинде Тываның айтырыгларынга хамаарыштыр чаа доктаалдың төлевилелин 33 албан черлери-биле чугаалажып келген. Чамдык айтырыгларга олар дораан чөпшээрешкен, а чамдыктарынга катап-катап эглип кээп турган. Бир эвес улуг тура-хөөн-биле федералдыг албан черлери-биле чугаалашкан болза, айтырыгларның чаңгызын-даа дугуржуп шыдавас турган. Ынчангаш Кызыл хоорай чагыргазы база кайы-даа эрге-чагыргалар-биле чугаалажып өөренгенче чөгүүр. Өнчү дугайында айтырыг-дыр. Ону анаа-ла ажылчын езу-биле шиитпирлеп алыр чүве ышкажыл. Чамдык бүдүрүлгелер Кызылдың девискээринде турар болза-даа, кожууннарны болгаш Кызылды хандырып турар, чижээ, "Тыва коммунэнерго", "Тыва газ", "Водоканал". Бир эвес республика бүдүрүлгелерин үүгле хоорайныы кылып алыр болза, кожууннарга үүү-даа артпас. Ынчап баар болза, база-ла ол-ла бюджет-биле немелде албан черлерин тургузар апаар болгай. Дуглаглыг рынок дижик, ол бир дугаарында көдээ бүдүрүкчүге бодунуң продукциязын сайгарарынга дузалаар, ынчангаш ол республика өнчүзү болур. Кандыг-бир чүвениң тургустуна бээрин манап-манап, оон анаа эргезин медеглээр деп чүве кончуг эпчок. Кандыг-даа айтырыгны кады шиитпирлээри чугула, ынчалза-даа хоорай чагыргазы биске шуут келбейн турар.

— Хоорай бүдүрүлгезин сайзырадырының перспективазы кандыгыл?

— Тыванын 2005 чылга чедир сайзыралының федералдыг программазының төлевилелин ажылдап кылып турар. Ында бүдүрүлге-биле холбашкан элээн каш төлевилелдер бар. Бо чоокку үеде Москвадан программанны ажылдап кылчыр улус келир. Олар бүдүрүлгелер-биле дорт кады ажылдаар. Мен бодаарымга, бичии бүдүрүлгелер дугайында сагыш човаашкынны хоорай бодунуң эктинге алыр болза эки. Улуг-улуг төлевилелдер, федералдыг органнар-биле ажыл, Россияның база даштыкының инвесторлары-биле ажыл республика албан черлериниң болгаш Чазактың харыысалгазынга турар ужурлуг.

Материалды Президентиниң парлалга албаны белеткээн.

Валерий ШАРАВИИ

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ ШОРААННАРЫ

Романдан үзүндү

(Эгези № 30—48,50 "Шында").

Душ болуп ок таваржы берзе, эндег кылып каап болур. Ынчангаш серемчилелде хора чок. Хыналдазын дооскаш, өгнүң дөрүнге кудус дөжеп, анаа ак чоорганнар чада салгаш, шокар хаптыг сыртыкты аптарадан уштуп, ол-бо талаларындан чудуруу-биле өгденнедир үстүргүлээш, сыртай салып каан. Серенмаа оон шимчээшкин бүрүзүн кичээнгейлиг кайгап, оон ынай чүнү канчаар эвес бо дээн хөөн-биле көрүп олурган. Чыргал-оол саадаан азынгаш, боозун алгаш, Серенмааның сандайланып олурган орун кырынга кожаландыр олура дүшкен. Серенмаа орган чериниден ырады сойбаан. "Канчаар эвес" дээш ылым-чылым апарган.

— Эш Серенмаа — кудусче айыткаш — оон чыдып алыр силер. Эжикти иштинден так кылдыр шарып алыңар. Канчап билир улуг орук аксы черни. Оорлай берзе, силерни дээш база харыылаар эвес. Баг эжикте. Сенчи шала идегел чок, улай-улай шелер болза, уштунуп чаштай бээр чорду. Тамчыктыг удуңар, дом!

Оон Чыргал-оол боозун эгиннепкеш, чыышкындан шугланыр тон ап алгаш, дашкаар үнүп чорупкан. Серенмаа бир кезек шимчевейн олургаш, Чыргал-оол кайда барган эвес дээш эжикти ажыткаш, ол-бо дилегзинип көрген. Караңгызы аажок, орта-ла чүве көзүлбес. Магадылап айтырган:

— Силер, кааа удуур силер?

— Моон...— дээн үн сери кырындан дынналган.

— Аа — деп, Серенмаа элдепсинген.

Серенмаа өгнүң эжиин сүме езугаар иштинден так шарып алган. Чыргал-оолдуң салып берген дөжээнге чыдып алгаш, өгнүң дүндүүнче кайгап чыткан. Уйгу-даа келиксевээн. Бөгүнгү ужуралдар сагышка кирген. Чыргал-оол-биле кандай чугаалашканы, сагышка бир-ле анчыг чүвениң өйдүгүп турар апарганы — чогум чүл ол дээрзин эки-ле угаап чадашкан. Угаан-сагыштан дүрген ужугар оккур чүве чок дээри-ле чөп. Сагыш улам дойлуп, төрээн Тесте-даа, өөренип турары техникумунда-даа чеде бээр, дедир-даа эглип келир — холужуп-ла турган. Ол-ла бүгү салдап чоруп турар бодалдарын чогум чүнү шүүреп, тудуп, чүү чүвеге доктаап, кайызын шилип алыр чоор дээш оралдашкан. Дөмей-ле холужуп, үнүп, кирип турар болган. Ынчап чыдырда өгнү долгандыр бир кижи кылаштаан дег болганда, өгнүң өрегези шимчей берген. Кыс ылым-чылым барган. Өрегени дуй тыртыпкаш, эжикти тыртарга так болган. Даажы ырап чоруй барган. Серенмаа Чыргал-оол-ла боор деп бодап каан. Чайын өрегени дуй тыртканы хөөн-биле ужуп, чаа-даа ыраа-ла ыраа-ла ыраа-ла.

Каш-ла хонгаш Серенмаа он сестээр. Ынчалза-даа мынчага дээр өске өгге кара чааскаан хонуп, удуп чорбаан. Чааскаан чыдарга сагышка үен-даян чүве кирер анчыг-даа. Даштын боо-моңгулуг Чыргал-оол бар. Аңаа оорганнаып болур.

— Аал-чуртумдан чүге бо хире ырап келгеним ол? Бо ээн өгде чүм барыл, чүге кара чааскаан хонуп чыдарым ол?— деп, Серенмаа ак чоорган адаанче бажын суп-каш, бодундан боду сымыранып айтыртынган. Оон удавайн чоорганнан бажын уштуп келген. Ам-на карак караңгыга чаңчыгып, өгнүң иштинде эт-септи дөзээлеп көрүп чыдарга, ада-иезиниң өө, оон төрээн, өскен өө сагышка кирип, каракка чуруттунуп келген.

Серенмааның ада-иези ызыгуур салгаан малчыннар. Адазы Тесте чок дээн арга-дуржулгалыг малчын. Тыва Арат Республика үезинде-ле хөй мал азырааш. Республика ордени-биле шаңнаткаш, "Малчын" деп хөрек демдээн база алган. Оон соонда совет үеде орден, медальдары немешкен. Узун саны алды четкен. Авазы база оон чыда калбаан. Маадыр ие болганда орденнери, медальдары эвээш эвес. Бир катап суурга мурнакчы малчыннар-биле ужуражылга болур дээн. Аңаа киржири-биле Серенмааның ада-иезин чалаан. Колхозта партком секретары оларны чалап алыр дээш чиик машиналыг халдып келген. Чоруурунга белеткенип турар малчыннарны "орден-хавыяаларынар кадап алыңар" дээн. Серенмаа ынчан пат-ла кайгаан. Ачазының-даа, авазының-даа хөрээ алдын-сарала апарган. Серенмааның сонуургап орарын эскерип кааш, секретарь хөглүг чугаалаан:

— Аван, ачан дег ажыл-ишчи кежээ болур болзунза, улуг алдар-хүндү мурнунда, кошкул-хөренгин эгээрти немес, эш-өөрүн-даа хөй болур. Аван, ачан хорээн ам-даа эки топтап көрүп ал харын. Сен база ынчаар чурттаар сен. Ада-иезиниң изин истээр, оруун оруктаар-ла болгай, дуңмай.— Кажан ада-иезин, аал-чуртун сактып келгенде, секретарьның ол чугаазы сагышка бо-ла кирип келгилээр. Ат-алдар-даа сүрүп эвес, анаа-ла ада-иезиниң изин истеп, оруун, улап чорза деп бодал ону көдээ ажыл-агый техникумунга эккелген. Ада-иезиниң изин базар дээн уруу зоотехник, мал эмчизи-даа эвес, агроном салбырында өөрени берген. Оон чылдагааны Серенмааның күзелинден эвес, өөредилге чылының байдалындан ынчап барган. Агроном салбырынга ыяап-ла бир кижи немээр апарган. Мал эмчизиниң салбырынга киир санаткан Серенмааны техникумнуң өөредилге эргелекчизи кел деп алгаш, сургап эгелээн. "Мал эмчизи болур кижи мен" дээш уруг баштай алдыртпаан. Оон эргелекчи дыка үр тайылбырлап келгеш, "чер ажылын сайзыратпас болза, мал ажылын хөгжүдери берге"...— дээш-ле баарга, ындыг-даа чүве ирги бе, шенеп көөр-ле-дир ийин дээн хөөн-биле чөпшээрежикпен. Чогум өөренип киирипкеш, бодунуң чедип алыр дээн тускай эртеминге хандыкшып, оон өскээр чүнү-даа бодавас апарган.

Чылдар билдиртпейн эрте берген. Диплом камгалаарының практиказын Тес-Хемге эрттирер бодаан. Сагыш ышкаш чүве кайда боор. Хуваалда езугаар "Чодураалыг" колхозче чорудар дээн. Баштай элээн дедирленгендаа. Оон чүү-даа бүтпээн. Таныва-зы чер, өске колхоз дээш сестип келген. Колхоз даргазы Доклпур-оол Монгушевич Амыр, практикантыны четтикпейн манап орган чүве дег, күзелдиниң-биле хүлээп алгаш, ол дораан-на Шуру Мергеновнаның ногаа бригадазынче чоруткан. Каш-ла хонганда бригаданың кежигүннери-биле таныжып, өөнүктүжи берген. Шагда-ла таныш эш-өөрү дег апарган.

"Чодураалыг" колхозтуң төвү Чодураалыг суурнуң турар чери, долгандыр турар бойдузу уругнуң сеткилинге аажок таарышкан. Суурнуң кайы-даа чүгүнге баарга, ында бозурмөчек теректер, узун-узун сарыг дыттар, мөңге ногаан шивилер, ак чайт хадыннар, чокпак-чокпак чодураалар, тевене дег тенниг чыжыганалар, узун суук чиирбейлерлиг талдар дээш оон-даа өске ыяш, үнүш аймаа "Моорланар!" деп чалаан ышкаш будуктарын, салбактарын, бүрүлерин, чиирбейлерин салгын аанызыбиле оожум шимчедип каап турган.

Чодураалыг суурнуң чону хөй. Ортумак школада алды чүс ажыг өөреникчи бар. Кайы ыраактан кажарып кээр бедик, чаагай чүве — Культура бажыңы. Культура бажыңын, школаны, ясли-садты, гаражты, контораны болгаш Карл Маркс кудумчузунуң чамдык чурттаалга бажыннарын төп одалга чылдып турар. Шуут магалыг. Сайгылгаан дүн-хүн дивес чырыдып турар. Сагыш ышкаш. Бажыннар колдуунда крышалыг, ногаа шөлдүг. Өгбүле боттарының шыдаар шаа-биле ногааны тарып алгылаан. Тарымал чечектер безин саглаңайнып турган. Суг дээрге бажыннар чанында арыктар-биле кыңгырадыр ырлап чыдар. Агроном кижи маңаа чүнү-даа кылып, кандыг-даа дуржулга-шенелдени кылып болур. Ынчангаш Серенмааның сеткилинге суур онза тааржып, кижиниң боду-ла алачайгаар хандыдыптар сорунзалыг кылдыр көзүлген.

Дүүн колхоз даргазы Серенмааны кел дээш, уктуг малчыннын уруу-дур сен, Эзир-оол Монгуштун аалынга барган, ону "Москваже аян-чорук кылып чорударын дынна-тпышаан, оон хоюн ийи-үш хондур кадарыпкаш, кел" деп дилээн. Ынчангаш бо ээн өгде чааскаан удуп чадап чыдары бо. Серенмаа өгде удуп чадап аңдарлып-дүңдерлип, караан чара көрүпкен чыдырда, Чыргал-оол сери кырында ойталапкан, дээрде чивеннешкен дүктүмен сылдыстарже шыгаап алган боданып чыткан. Кижи амытан дээрже та чеже чылда кайгап, ында чидип, көстүп кээп, өжүп, тоглап турар сылдыстарны хайгаарап келген чүве. Ынчалзажок эн-не баштай кижи төрелгетенден сылдыстыг октаргайже Черден ужуп үнгеш, оон Черни, оон тайга-сыннарын, далай-хемнерин, хоорай-суурларын, сыып-даараан олбуктар дег тараан шөлдерин көрген аскежиктиг кижи бистиң Төрээн чуртувустун хамаатызы Юрий Гагарин болганы таан чорааранчыг. Юрийниң октаргайже ужуп үнгенин дынна-пкаш, өөрээш, дешкилеп, самнап, ыглажып-даа турдувус. Ам оон бээр он шаа чылдар эрткен. Ол хиреде бүдүн чүс чыл эрткен дег апарды. Үе үени эмнээр деп чүве ол ышкажыл. Сактырга черле ындыгдаа турган ышкаш. Он чыл мурнунда тоолда дег сагындырып турган чүвелер ам аңаала бо хүннүң амыдыралы апарган. Айга четкеш келири безин аал аразының аргыжылгазы ышкаш болу берген. Бир эживис Айже корабль ужуп үнген-дир деп дынна-ткан болза, "Ой, магалыын аа" дивес, "Кымныы-дыр, бистиң бе, азы американнарныы-дыр бе?" деп -анаа-ла тодарадып айтыргылаар апарган.

2.

Шылырт дээрге безин эндевес кадарчы ыттар чаңгыс-даа катап "ог" дивээн. Караңгы дүне ыржым турган. Хойларның ында-хаая өөлеп-өйлеп бышкырары дынналыр. Чыргал-оолдуң бодалын кажаада хойларның хеп-хенертен "тиг" дээни үзе кирипкен. Ол чожааныдан сырбаш дээн. Тура халыыр часкан. "Девидеп болбас". Оожугуп алгаш, кажааже угландыр аңдарлып келген. Ылавылап көөрүн оралдашкан. Хойлар шуут дүвүреп кажааның бир-бир талазынче диинейнип туруп берген. "Оор бе, бөрү бе?" Казарак биле Эгеректиң ээрбейн турары Чыргал-оолду шуут кайгаткан. Таныыры кижи бар бе? Кажаа иштинде кижи имиреш дээн ышкаш болган. Чыргал-оолдуң холу боода барган. "Боолаар бе, азы кедеп чеде бээр бе?" Тарылыг ийи хола боода, октуг ийи хола кармакта. Шыңгыы негээн:

— Кым сен? Бооладым.

Шимээн чок барган. Хойлар оожуга берген. Дынна-аалаарга дааш-шимээн-даа билдиртпээн. Оон бир топтап көре бээрге, сериден ырак эвесте кижи күдүжеш дээш ора дүшкен ышкаш болган. "Сагыжым бе, азы чүл? Сериже чүге кел чыдар кижил?"

— Кым сен? Шимчээр болзунза бооладым.

База кым-даа харыылаваан. Боону өрү углааш чаза тудупкан. Кызаш дээрге аал коданы кажараш дээн. Боонун даажы хемни өрү, куду, эзимче, даглarже чаңгыланып чоруй барган. Эгерек биле Казарак амна арга иштинден ээрип кел чораннар. "Ынаар канчап тояап чоруй барганнарыл? Элдептиин аа!".

Чыргал-оол серемчилелде хора чок дээш чоок-кавызын кончуг оваарымчалыг ылавылап көрген. Элеш-караш дээр сезинчиг чүве көзүлбээн. Ковайып келгеш, коданны эргилдир кылаштап көөр дээш, сериден будун черге дээскип чорда, бир кижи хөме халып келген. Чүнү-даа бодап четтикпейн камгаланыр арга ажыглап, быдай дүшкеш, халдакчының хыл мойнун орта холу-биле какпышаан, шавылай шелерге ок кадалып кээп дүшкен. Ол-ла душта артындан бир кижи хөйлеп моюндуруундан апкаш, ойтур шелип чорда, сегели кайы сен дээш өрү шурааш үзерге, час ойта кээп дүшкен. Изиглengеш, орта эскербээн. Та черде ийи кижиниң бирээзи, та өске кижи чүве. Он холунуң чарын аразы ажыш дээн. "Бижектепти" деп бодал кажараш дээн. Эгерек, Казарак Чыргал-оолга болчуп келген. Хаалга кыйырт дээн соонда, керосин-лампа чырыткылыг Серенмаа үне алып келгеш:

— Оорларны тудунар!— деп, кыпсынчыг кылдыр алгырыпкан. Серенмаа хол даян эвес, холунда от одаар кыскаш чайып турган Казарак бир кижи-биле эжиктен ырак эвесте хербектежип турарын эскерип кааш, чырыда бээрге, оор арнын чажырыпкан. Кыскажы-биле оон эктин орта чула берипкен. Экти халаш дээн. Оор "уе" деп човуурлавышаан, бурунгаар шурааарда, Казарак оон чеңин үзе соп чыдып калган. Чеңни сала каапкаш, Казарак оорну сүрүп ынай болган. Серенмаа сериже далажыпкан. Чыргал-оол бир чарыкы эктин дуй адыштап алган, тендирип турган.

— Канчап бардың, Чыргал?— деп, Серенмаа сагыш човап айтырган.

— Кортпа. Аңаа мен. Оорлар алдырбайн барды. Ол багай болду.

Серенмаа Чыргал-оолдуң оргазын чырыда бээрге, салааларының аразындан хан сыстып келген, дамдылап турган.

— Ой, дадайым, сени балыглапкан-дыр. Чүү деп кончуг дайзыннар боор. Халагым-на халак!

— Дыка дүвүревейн көрүңер, эш Серенмаа — деп, аргачадаарда баштак хөөнче киирерин оралдашкан.

Серенмаа чүнүн-даа аайбажын тыппайн барган. Чүнү канчалза экил? Кымдан дуза дилээрил?! Ынчап аймап турда, кожазы аалдың элээди оолдары маннажып келгеш, Чыргал-оолдуң төктүп турар ханын көрүп кааш, ойта дүшкеннер.

Сарыг шажын бойдус дугайында

БОЙДУСТУ КАМГАЛАВАС БОЛЗА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Чер-чурт улуг-даа, бичиидаа болза ында ылгал чок. Каяа-даа кижилер болгаш кандыг-даа амылыг амытаннар агаар-бойдус-биле сырый харылзаалыг чурттап турар. Бир эвес агаар-бойдус дугайында бодавайн, ону камгалавас болзувусса, кижи бүрүзүнүң кадыкшылынга болгаш амыдыралынга ылангыя, чер-чурттунуң сайзырал-хөгжүлдезинге, экономиказынга, багай салдарны чедирип болур. Чижээлээрге, бисти долгандыр турар тайгаларны, арга-арыгларны өрттедип, хемнер, хөлдерге болгаш аржаннарга езу-чурум чок үүлдерни кылыр болза, агаар-бойдузувус баксыраар. Оон түңнелинде үе-шаанда оът-сиген үнмес, чоннуң тараан үнүшдүжүдүнүң шынары баксырап, чурттун экономиказынга багай салдарны чедирип болур.

Амгы үеде кижилер экономика дээрге үүгле бизнес болгаш кижиниң чогаадып каяны саазын акша азы борбак демир акша-биле орнажырын — ону экономика дээр деп билип турар. Ол шын эвес.

Агаар-бойдус дээрге — делегейниң экономиказының үндезини-дир. Чеже-даа кижиниң угаан-медерели бедик сайзыралдыг турза, чуртунуң байлаа: тайга-сыннарны, хемнерни, хөлдерни камгалавас, хову-шөлдерни чөптүг ажыглавас болза, экономиканы өрү көдүрүп шыдавас. Чижээлээрге, амгы үениң эртем-техниктиг сайзыралының мурнунда безин делегей кырында эң-не бедик чер, бедик даглар Тибетте турарын чон шагдала билип турган. Ындыг-даа болза, Тибет шаг-төөгүден амгы үеге чедир чеже-даа бедик Гималай даглары, тайгалары турза-даа, оларның кырынче кайы хамаанчок ойнап үнерин сонуургавастар. Чүге дизе, чурттакчы чон болдунуң черин, тайгаларын ыдыктап, хүндүлээрлер. Бир эвес тайгаже үнүксеп турар болза, ыяап-ла чер Бурган болгаш чер ээлериниң чөпшээрел алгаш, оон аңаа бодунга, ог-бүлезинге, чурту болгаш агаар-бойдузу дээш ном номчуп, арыглаар.

Чамдыкта байдал эки болуп сайзыразын дээш бедик черге ыяап-ла "Хей-аът" номун номчуур, бедик черге хей-аът тугу — оваа кырынга даш салыр. Тибетте даштарга ыдыктыг сөстер-тариналар бижип алгаш салыр. Оон аңгыда бедик черлерге үргүлчү номчуп турар дээш база ол ышкаш чурт камгалаар дээш сувурганнар тудар. Аржаан, хөл, кара суг, хемнер чоогунга сүт, ак чемнер, ыдыктыг даштар салып, тарина бижээн туктар азар. Бир эвес чорук аайы-биле ыяш кезип, от салыр азы даштар, суглар херек апаар болза, баштай-ла ол черниң ээлериниң чөпшээрел алгаш, оон соонда ажыглаар. Хоптак сеткил-биле кандыг-даа таварылгада ээзи чок деп бодап, кайы хамаанчок арга-ыяш кезип турбаан. Бо дээрге шаандан тура сарыг шажын турган чурттарда бойдусту чөптүг, камналгалыг ажыглап турары ол.

Амгы үеде чамдык кижилер тайга-таңдыже, арга-арыгже киргеш, чөпшээрел чок аңнаар, ыяш кезер, өрттедир, бокталдырар, янзы-бүрү эм оттарны хоптак сеткилдиг эндерик хөйнү чыып, аннар өлүргенинин соонда аарыг-аржыкка таваржып, хенертен мага-бодундан чарлып, багай үүлдерге таваржырының чылдагааны ында. Ындыг үзелбодалдыг кижилер үүгле бодунга, бо-ла хүн херек деп бодап турар. Келир үенин агаар-бойдузунуң, келир үенин кижилериниң, ажы-төлүнүң бойдус-биле сырый харылзаазының дугайында угаап билбейн турар.

Сарыг шажын өөредин-биле алыр болза, соңгу назын деп билиишкин бар. Ынчангаш арыг агаар, чараш бойдус үүгле бо назында херек эвес, келир үениң кижилеринге эң-не чугула болуп турары билдингир. Бистер чурттап турар бажыңывыс долгандыр херим иштин каңчаар чугула деп санап турар бис, шак ол ышкаш долгандыр турар бойдуска хамаарылгалыг болур ужурлуг бис. Бо дээрге сарыг шажынның өөредии-биле амгы үениң бойдус камгалаарының чурумму-биле кончуг тааржып турар. Чон чурттап турар хоорайы, сууру арыг турарынга кижи бүрүзү үлүг-хуузун киирип турар болза эки

Агаар-бойдус кижиниң кадыкшыл камгалаарының бир онзагай үүлү-дүр. Үрелген машина-балгат, янзы-бүрү демир-дес аймаа, ажыглаттынмас херекселдерни чер-черлерге бокталдырбас болза эки. Өскээртен келгеннер ол бүгүнү көөрге, чараш эвес болгаш кижи бүрүзүнүң сеткилинге ындыг үүл таарышпас. Бир эвес кижи бүрүзү үргүлчү чери, агаар-бойдузу дээш сагыш човап, камгалап, камнап чоруур болза, кадыын камгалап ырак-узак чурттарже чорууру база албан эвес апаар.

Ынчангаш, агаар-бойдусту камгалаары, экономиканы сайзырадыры үүгле даргаларның болгаш бойдус камгалакчыларының херээ эвес, ол чурттун чурттакчы бүрүзүнүң аас-кежиктиг чурттаары дээш сагыш аарып чоруурудур. Ол бүгүнү бичии кижилерге, аныяк-өскенге, ог-бүлелерге бойдус дугайында тода тайылбырлаары чугула.

Кижилернин сагыш-сеткилдери-биле агаар-бойдус аразында кончуг хамаарылгалыг, салдарлыг.

Чагаа парлаттынган соонда

ХЫНААРЫ-БИЛЕ АЛГАН

Хүндүлүг Зоя Чондан-ооловна!

Кем-херек үүлгедииниң түңнелинде Силерниң уруунар Луиза Кимовна Донгактың амы-тынынан чарылган дугайында хомудал билдириишкининерни база "Шын" солунга Ондар Татьянаның "Кижи амызы үзүп алгаш" деп эгелиг чүүлүн кичээнгейлиг өөренип көргеш, чогуур шиитпирни ИХЯ хүлээп алган.

Ук кеземче херээнин истелгезиниң шынарын хынаары-биле ИХЯ-ның байысаалга эргелелиниң ажылдакчызы Чадаанаже чоруткан.

1999 чылдың июнь 8-те № 10-374/98 кеземче херээн Тыва Республиканың Прокуратуразы хынаары-биле алган.

Хыналда доозулган соонда ук кеземче херээн ИХЯ-ның байысаалга эргелелиниң байысаакчызы бодунуң бүдүрүлгезинге алыр.

Кеземче херээниң чорудулгазының хайгааралын ИХЯ-ның байысаалга эргелелиниң удуртулгазы боттандырар деп, ТР-нин ИХЯ-ның удуртукчулары дыңнаткан.

ТР-ниң Президентизиниң Кубогу дээш мөөрей

ШЫЫРАК БЕЛЕТКЕЛДИҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

Президентиниң шаңналдары дээш бешки юбилейлиг маргылдаа июль 1-4 хүннеринде найысылал Кызылдың дыштанылга парыгынга болуп эрткен. Кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан ниитизи-биле 44 (уругларның 21, эр улустуң 23) эң шилиндек командалар шенешкеннер. Баштайгы оюннар июль 1-де эгелээн. Бо чылын командаларның белеткели шыырак болган дээрзи бирги хүнде болган оюннар бадыткаан.

Ийи дугаар хүнде чаъс чаап келгени-биле баштайгы оюннар Спорткомплекске болгаш "Херел" спорт залдарынга уламчылаан. Ол хүн эрткен чылын кубок чаалап алган Чөөн-Хемчик кожууннуң командазы-биле ийиги черни ээлээн ФСБ командазы уттурган, ол үүнү чугаалап турары ол дээрге, команда бүрүзүнүң белеткелиниң шыыраан көргүскени болур. Маргылдааның үшкү хүнүнде херээженнериң 8, эр улустуң 8—он алды эң шилиндек командалар илерээн. Көрүкчүлер С.Салчак. Э.Намзырай, А.Аран олар "Кайы команда тиилээрил?" деп айтырыгга: "Педучилищениң оолдары тиилээр боор" — деп дөмей харыы берген. "Херел" спорт залынга болган оюннар үезинде Улуг-Хем кожууннуң командазы ФСБ-ниң командазын уткан. Чөөн-Хемчиктиң командазы база ол хүн аштырыышкынга таварышкан. Мооң мурнунда маргылдааларга чер албайн барган командалар шыырак белеткелдиин бадыткап, шилиндек 18 командаларның одуруунче кирген. Чижээ, Тес-Хем кожууннуң командазы бо удаада эки ойнааш, шыырак белеткенгенин көргүскен. Ол команданың тренери Максим Дажываага ужурашкаш:

—Командаларның белеткелиниң дугайында үүнү чугаалап болур силер? — деп айтырыымга, ол оргаш:

—Бо чылын бистиң белеткеливис шыырак болган. Барык бир ай ажыг үе дургузунда ойнакчыларның күшдамыр сайзыралынче кол кичээнгейни угландырдым. Кожууннуң чагырга даргазы Б.С. Шыырап бистерге боттуг дузаны көргүскен. Бистиң бөмбүкчүлеривистиң хөй кезии аныяктар. Чижээ, 22 харлыг Ай-Херел Сумуч, ооң узуну 2 метр 10 сантиметр, өске-даа аныяктар бар. 8 эң шилиндек командаларның аразынче кирдивис, бөгүн 5-6 дугаар чер дээш демисежир бис — деп харылаан.

Кыс улустуң командаларының кол судьязы, маргылдааның кол судьязының оралакчызы Светлана Бокан-ооловна Тодошевадан оларның белеткелиниң дугайында сонуургаарымга, ол мындыг харыы берген:

—Бо чылын командаларның белеткели черле шыырак-тыр дээрзин баштайгы оюн көргүстү. "Эне-Сай", "Динамо", "Чонар-Даш" болгаш Барыын-Хемчик кожууннуң командазының белеткели шыырак-тыр. Оон ыңай ойнакчыларның санының көвүдээнин маңаа демдеглезе чогуур. Чүгле чаңгыс "Динамо" команда ол-ла составы-биле 3 чыл улаштыр ойнап келген. Арткан командаларда аныяктар колдап турар. Кызыл кожуундан "Юность" деп команданың кежигүннери эң аныяк болуп турар. Дуржулга чок болганындан олар бо удаада чер албайн барган. Эң эки халдакчылар "Эне-Сай", "Чонар-Даш" командаларында деп санаар-дыр мен.

Эр болгаш кыс улустуң 8-8 командаларының аразындан 4-4 эң шыырак командалар арткан. Түннел оюннарда, бир дугаарында, Сүт-Хөл кожууннуң командазыбиле педучилищениң командазы ойнаан. Сүт-Хөлчүлерниң шыырак ойнакчызы Артыш Байкараның дискээ бертингенинден ойнаар харык чок апарган сөөлүнде, олар уттурган. "Восток" "Динамону" уткан. "Динамо" биле Сүт-Хөл кожууннуң командазы 3-4 дугаар чер дээш ойнаан. "Динамо" "Сүт-Хөлдүң" командазын 3:1 санга уткаш, 3-кү черни ээлээн. 1-2 дугаар чер дээш түннел оюнга "Восток" биле педучилище командазы ойнаан. "Восток" педучилищениң командазын уткаш, Кубокту чаалап алган. Бо оюнну шиитken судья А.Сарыглар "Восток" командазының талазынче чая шиидип турарга, көрүкчүлер таарзынмаан. Спортчу этиканы ыдыктыы-биле сагыыр херек. Кыс ойнакчылардан бирги черни "Эне-Сай", ийигизин Тываның күрүне университединиң командазы, үшкүзүн "Чонар-Даш", дөртү черни Барыын-Хемчик кожууннуң командазы ээлээн.

Спортчулар маргылдааның ол судьязының оралакчылары Светлана Бокан-ооловна Тодошева, Михаил Хүлер-оолович Баазан, ойнакчылар Андрей Манчын, Аржаана Саая, Дозураш Саая, Менги Хорлуу, Эрес Ооржак оларга тускай шаңналдарны тывыскан. Президент Ш.Д. Ооржак бирги черни ээлээн командаларга Кубокту, ойнакчы, тренер бүрүзүнге 14740 рубльдиң шаңналын тывыскан. Ийиги черни ээлээн командаларга "Ойна" алдын-тывыш артелиниң чиңгине директору А.А. Неволин шаңналдар тывыскан.

Маргылдаа үезинде оюннар чаа дүрүм езугаар ойнаттынган. Ол дугайын чугаалап бээрин маргылдааның кол судьязы Л.С.Седиптен дилээримге, мынча дээн:

—Маргылдаа болур мурнунда хол бөмбүүн ойнаарының талазы-биле чаа дүрүмнү Москвадан келген делегей чергелиг судья Подгорный семинар эрттирген. Ам оюнну 5 партияга ойнаар сан 25-ке чедер, сан 25:25 кылдыр деңнежи бээр болза, 2 санны мурнай ойнап алган команда тиилекчи болур. Подачаны шөлдүң соңгу талакы кыдыының кайы-даа талазындан берип болур, чүгле шөлдүң узун дуртунуң ийи кызыгаарын эртпес, бут-биле дозуп ойнап база болур. Санны теннис хевирлиг кылдыр санаар.

Ынча хөй түннүг акшаны кайыын үндүрүп ап турарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Аңаа дорт харыы Президент Ш.Д. Ооржактың маргылдааның байырлыг ажыдыышкынының үезинде билдине берген. Ю.М. Лужковка баштаткан Москва хоорай чагыргазы, Москва хоорайда ийи күрүне банкылары улуг дузаны көргүскен дугайын демдеглээн. Президент Кубогу дээш маргылдаа эрттиреринге бюджеттен акша үндүрүп турар дээр дугайын чугаалап бээрин Тыва Республикада волейбол федерациязының президентизи, Дээди Хурал депутады Х.Д. Монгуштан дилээримге, мындыг харыы берген:

—Президент Кубогу дээш волейбол маргылдаазын эрттиреринге бюджеттен чаңгыс көпеек-даа үндүрбейн турар. Спортчуларга шаңналдарны спонсорлар берип турар.

Чаан-оол АРБАК.
Чуруктарда: Ш.Д. Ооржак аалчылар-биле; тиилекчи командалар.
Юрий КОСАРЬКОВТУҢ тырттырган чуруктары.

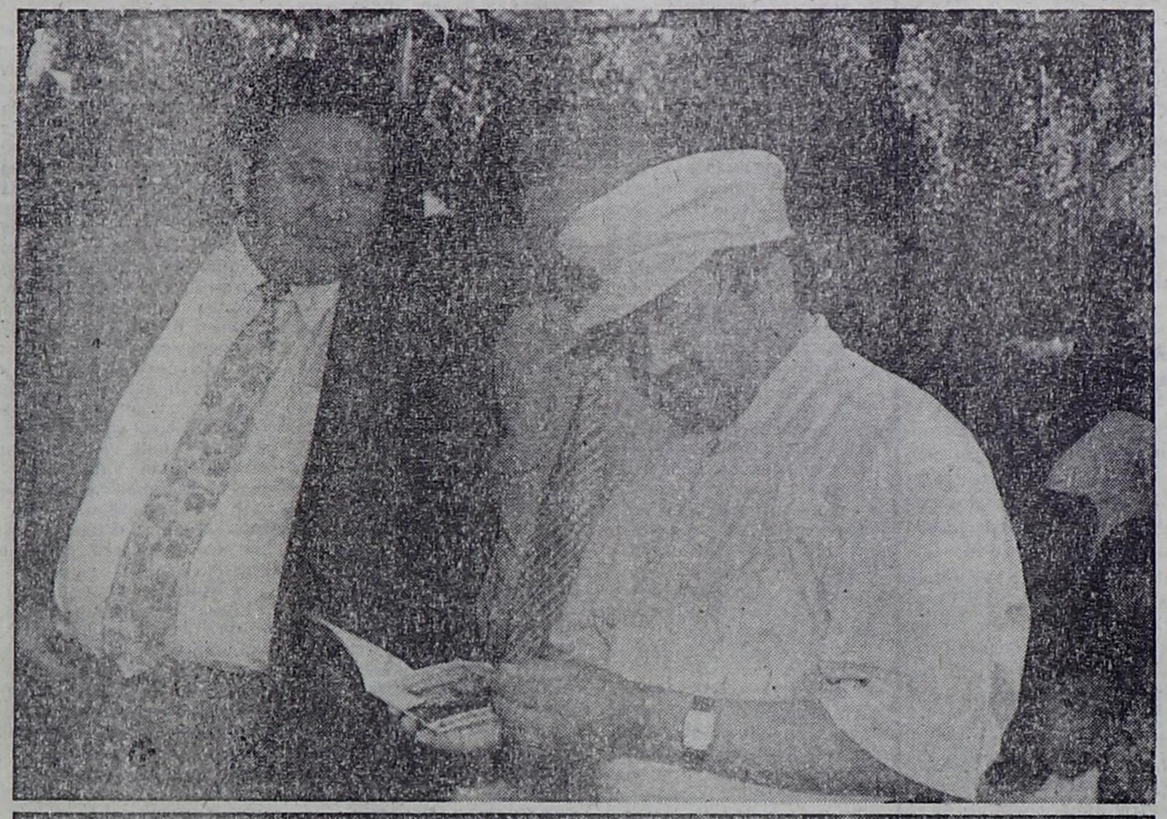

Воскресенье— июль 11

ОРТ

8.00 "Кортик", уран-чечен фильм.
9.30 "Дисней-клуб": "Русалочка".
10.00 МЕДЭЭЛЕР.
10.15 Орук демдеглелдери эвес үүлдер.
10.30 Дөгерези бажында барда.
11.05 Эртенги сылдыс.
11.55 Шериг садыы.
12.30 Ойна-ла, ынак гармонум!
12.55 Тараачыннар ведомозу.
13.30 "Кустонуң командазының бүгү аян-чоруктары".
14.25 Каткы-хөг панорамазы.
15.00 МЕДЭЭЛЕР.
15.15 Кадыкшыл.
15.45 Аян-чорукчулар клуву.
16.35 "Дисней-клуб": "Тимон биле Пумба".
17.00 "Дисней-клуб": "Аладдин".
17.25 "Кайгамчыктыг кижилерниң амыдыралы".
18.00 ОРТ-ниң концерти.
19.25 "Оглу адазы дээш", боевик.
21.00 УЕ.
21.30 Агаар.
21.35 "Кээргел чок кижилер", комедия.
23.15 "Абажур".
23.50— 00.45 "Стивен Кингтиң алдын чылдары", т/с.

"РОССИЯ"

8.00 Мультфильмнер.
8.30 Ада-чуртка бараан болуп тур мен!
9.00 Көдээден медээлер.
9.30 РТР-ниң почтазы.
10.00 Эртенгиниң мендизи-биле, чурт!
10.30 "Аншлаг" көргүзер.
11.00 Городок.
11.30 Телеоюн.
12.00 Орус лото.
12.40 Ном саны.
13.00 "Тарзан. Ужуралдар төөгүзү", т/с.
13.45 Мультфильм.
14.00 МЕДЭЭЛЕР.
14.30 Федерация.
15.10 "Кадыкшыл дээш". Ток-шоу.
16.10 "Хоойлу болгаш корум-чурум", т/с.
17.05 Дириг амытаннар дугайында чугаалар.
18.05 Концерт.
20.00 "Перпендикулярное кино" деп программа көргүзер.
21.00 КӨРҮШ.
22.00 "Мордашка", мелодрама.
23.40 Дежурный кезек.
00.10—01.51. "К-2" көргүзер.

НТВ

8.00 "Улуг амыдырал", уран-чечен фильм, 2-ги сериязы.
9.30 БӨГҮН.
10.15 "Койгунчугаш", комедия.
12.00 БӨГҮН.
12.15 Акша айтырыы.
12.40 "Эрги телевизор".
13.00 "Хаан акый", уран-чечен фильм.
16.00 БӨГҮН.
16.15 Концерт.
18.00 БӨГҮН.
18.20 ИТОГО.
18.40 "Камгалакчы", боевик.
20.35 Мергежили—репортер.
21.00 ТҮННЕЛДЕР.
22.00 "Ойнаар-кыстар".
22.20 "Чедимчелиг солдаттар", т/с
23.15—01.18 Бут бөмбүү. Россияның чемпионады.

ТВ ЦЕНТР

13.20 "Дик Торпин", т/с.
14.30 "Декстерниң лабораториязы", м/с.
15.55 "Улуг Шу", уран-чечен фильм.
17.50 Неделяда агаар.
17.55 МЕДЭЭЛЕР.
19.50 Авточарыш талазыбиле делегей чемпионады.
22.05 МЕДЭЭЛЕР.
22.15 "Аргадан үш кижи үнүп келген", уран-чечен фильм.
23.55 Тускай папка.
00.35 "Баджерс-Дрифтиге өлүрүүшкүн", уран-чечен фильм.
02.40 Чедиги хүн.
03.20 "Практика", т/с .
04.10 Постскриптум.
04.40—05.25 Дүнеки рандеву.

КУЛЬТУРА—МЭЭҢ АМЫДЫРАЛЫМ

Мээң ачам Мадар Чыргалович Самдан (ам бистиң аравыста чок) Тыва Арат Республика үезинде хөгжүмшии театрынга артистеп ажылдаваш, элээн каш шиилерге рольдарны эки ойнаан. "Доңгүр-оол" деп шииниң кол маадырынга ойнааш, мактадып-даа турганын хоочун артист, режиссер Иван Комбу меңээ чугаалаан. Ол меңээ солун-даа, өөрүнчүг-даа болган.

Республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарынга ачам хөй чылдарда ажылдаан улуг арга-дуржулгалыг билдингир кижи чораан. Ону дыка хөй улус таныыр, билир. Ол каяадаа ажылдап тургаш, культураны, уран үүлдү сайзырадыр дээш бодунуң күжүн, билиин үндүрүп чорааның билир мен. Ачамның салдары-биле культура херээнге хандыкшыдым. Ылаңгыя хөгжүм херекселдериниң колдуунда шуптузунга ойнап билир болу берген мен. 1974 чылдан эгелээш, культура херээнге күш-ажылчы үлүүм киирдим. Ынчан бот-тывынгыр, ам республикада ат-сураа алгаан алдар-аттыг композиторлар Григорий Базыр, Чүлдүм Сүрүн, Борис Чамбыт, Мерген-Херел Монгуш-биле хөй чылдарда кады ажылдааным мээң чогаадыкчы өзүлдемге биче эвес салдарлыг болган. Кожуун, республика көрүлделеринге киришкеш, чаңгыс эвес удаа шаңналдыг черлерни ээлеп-даа келдим. Чөөн-Хемчик кожууннуң "Коңгургай" ансамблинге-даа ойнап чордум. Мээң аныяк чылдарым культура-биле холбашкан, ынчангаш ол амыдырал сагышсеткилим-биле шуут туруш. Аар аарыгга таварышкаш, инвалид болу бердим, ажылдаар аргам чок, пенсия ап орар мен. Ынчалза-даа мергежилимге ынаам хевээр, бирле ажыктыг чүвени чонумга кылып берзимзе деп күзелим кыптыгып чоруур. Үе чеже-даа берге болза, инвалид эш-өөрүм-биле сүмележип тургаш, тыва аас чогаалының ансамблин тургузар бодалым бар. Ону чедип алыры дээш ажылдаар мен. Бир эвес ансамбльди тургузуп алыр болза, ол кончуг ажыктыг.

Бодум аарыг-аржык инвалид-даа болзумза, театрның, филармонияның артистериниң болгаш өскелериниң-даа концерттерин үргүлчү барып көрүп турар мен. Тыва уран чүүл сөөлгү үеде хөгжүп, сайзырап турар-дыр, ол чоргааранчыг, өөрүнчүгдүр. Санкт-Петербургка уран чүүл академиязын дооскан хөгжүм-шии театрының аныяк артистериниң концертин улуг сонуургал-биле көрдүм. Аңаа бадыткалдың бирээзи ол-дур. Мээң амыдыралым болган тыва культура хөгжүп-ле, хөй улусту өөртүп-ле турар болзун.

Николай САМДАН,
культура ажылының хоочуну, инвалид.
Кызыл хоорай.

Чап Монгушович Чүлдүм

1999 чылдың июль 1-дер болгаш аар аараанының соонда хоочун башкы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, №9 школа-гимназияның аас чогаал болгаш улусчу ужурлар курузунуң башкызы, чогаалчы, критик, фольклоржу Чап Монгушович Чүлдүм чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Чап Монгушович 1939 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хорум-Даг сумузунда Кош-Терек деп черге төрүттүнген. 1963 чылда Кызылдың башкы институдун дооскаш, Чыраа-Бажы, Чыргакы, Шеми, Торгалыг, Хандагайты школаларынга башкылап, директорлап, Өвүр кожууннуң өөредилге килдизин эргелекчилеп, партия обкомунуң, райкомунуң, агитация-пропаганда килдистеринге ажылдап чораан.

Республиканың башкылар билии сайзырадыр институтка кафедра эргелекчилеп, улусчу педагогиканың айтырыгларынга хамаарышкан эртем-методиктиг ажылдарны бижээн. Тыва чаагай чаңчылдарның нептередикчизи, ооң карак огу дег камгалакчызы чораан, критиктиг сайгарылга номун, шүлүктер чыындызын, чечен чогаалдың үш номун чырыкче үндүрген.

Чап Монгушович бир оолдуң, ийи кыстың ынак адазы, өөнүң иштиниң хайыралдыг эжи, эрге-чассыг оолдар-кыстарының эргим кырган-ачазы, хөй-хөй өөреникчилериниң уттундурбас улуг башкызы.

Тыва интеллигенцияның көскү төлээзи, бүгү талазы-биле сайзыраңгай, бедик культуралыг, бөдүүн, чымчак бүдүштүг, шынчы, ак сеткилдиг эргим киживистиң бистен чарлып чорутканы чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге аар чидириг болган.

Чап Монгушович Чүлдүмнүң чырыткылыг овур-хевири, буянныг ажыл-херээ бистиң сагыш-сеткиливиске мөңгеде артар.

Чоок кижилери, дөргүл-төрелдери, эш-өөрү.

"Шын" солуннуң коллективи, редакция коллегиязы хоочун башкы, журналист
Чап Монгушович ЧҮЛДҮМНҮҢ
аар аарааш мөчээнинин дугайын хараадал-биле дыннатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Өвүр кожуун чагыргазының оралакчы даргазы Вилена Чаповна Ооржактың ачазы, улусчу чогаалчы, тыва чаңчылдарның нептередикчизи, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү
Чап Монгушович ЧҮЛДҮМНҮҢ
аар аарааш, мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур

Тыва Республиканың ИХЯ-ның Күрүнеин өртке удур албан эргелели Иштики херектер яамызының сайыдының бирги оралакчызы
Дадар-оол Комбуевич КУУЛАРНЫҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама
Тиражы 3676.
Чагыг 54.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.